

"מגש הכסף": סיפור וסיפור שכנגד¹

דן לאור

א

לא רבים הם השירים או הטקסטים בספרות העברית שזכו למעמד קאנוני כזה שזכה לו השיר "מגש הכסף", שאותו חיבר נתן אלתרמן.

את "מגש הכסף" חיבר אלתרמן במהלך השלב הראשון של מלחמת העצמאות: השיר פורסם בעיתון **דבר** ב-19 בדצמבר 1947, במסגרת מדורו הקבוע "הטור השביעי". לא עבר זמן רב ואלתרמן ערך כינוס ראשון של שירי **הטור השביעי**, ובו כלל את השיר "מגש הכסף". הצירוף "מגש הכסף" אף היה לשם המדור השביעי בספר, שבו נכללו שירים שנכתבו בשלהי המנדט הבריטי ובראשית ימי המדינה.² השיר גם נכלל, אם כי במיקום קצת שונה, במסגרת הכרך הראשון של מהדורת כתביו, שהוציא המשורר ב-1962.³ שנים רבות לאחר מכן – לאחר שהמשורר כבר הלך לעולמו – הוציא לאור משרד הביטחון אנתולוגיה של שירי אלתרמן – הן שירת היחיד והן שירת הציבור – שנועדה "להיות מוגשת כתשורה, מטעם משרד הביטחון, למי ששכלו את יקיריהם במלחמות ישראל, החל במלחמת הקוממיות וכלה במלחמת הכיפורים תשל"ד". לקובץ אף צורפה הקדמה פרי עטו של משה דיין, אז שר הביטחון, והשם שניתן לו היה – שלא במקרה – "מגש הכסף".⁴

1 דן לאור, "המאבק על הזיכרון - מסות על ספרות חברה ותרבות", עם עובד, 2009.
2 אלתרמן, נתן, **הטור השביעי: שירי העת והעתות**, עם עובד, תשל"ה, עמ' 366 – 367.
3 אלתרמן, נתן, **כתבים בארבעה כרכים**, הקבוץ המאוחד, כרך 3 (**הטור השביעי**), עמ' 154 – 155. וראו גם: כל כתבי נתן אלתרמן, הטור השביעי, הקבוץ המאוחד, תשל"ב, א, עמ' 154 – 155.
4 אלתרמן, נתן, **מגש הכסף: מבחר שירים**, משרד הביטחון, תשל"ד, עמ' 314 – 315. ההקדמות נדפסו בעמ' 5 – 8. וראו גם הספר: ואלך, יהודה, כהן, פרחיה (עורכים). ... לא על מגש שלכסף: תולדות מדינת ישראל מראשית ההתיישבות עד עידן השלום, כרטא, 2000. אף שלספר עצמו – שהוא אטלס היסטורי – אין נגיעה ישירה לאלתרמן, נראה שבכותרת מוצעת רמיזה לשמו ולתוכנו של השיר המפורסם. אין זה גם מקרה כי צבע הכסף הוא הצבע השולט על גבי כריכת הספר.

השלב הראשון של מלחמת העצמאות החל ב-30 בנובמבר 1947, למחרת החלטת האו"ם על חלוקתה של ארץ ישראל. הכותרת הראשית של עיתון דבר בישרה אמנם ברוב חגיגות כי "מדינת היהודים קמה", אך בהמשך הגיליון נמסר כי "קבוצות פורעים ערביות השתוללו בירושלים ובמבואות תל-אביב", וכי "5 יהודים נפלו בידי המרצחים". ואכן, השלב הראשון של המלחמה התאפיין בפעולות איבה שיזמו הערבים: פעולות אלה ניצלו את עובדת פיזורם של יישובים יהודיים בתוך אזורים ערביים, וכן את העובדה שהיו לא מעט ערים בעלות אוכלוסייה מעורבת. הערבים נהנו גם משליטה על רבות מן הדרכים הראשיות. הפעולה הראשונה הייתה התקפה על אוטובוס שהסיע יהודים ליד לוד. לאחר מכן פרץ בירושלים המון ערבי למרכז המסחרי (ב-2 בדצמבר), שהיה מאוכלס ברובו בחנויות של יהודים, והעלה אותו באש. בדצמבר פתחו הערבים בהתקפות על כלי רכב בכבישי הנגב באזור ירושלים, מהלך שהוליד התקפות-נגד של כוחות ה"הגנה" והאצ"ל.

את השיר הראשון שנכתב בעקבות החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות, יהודית וערבית, ועל רקע פעולות האיבה הראשונות, פרסם אלתרמן בדבר ב-5 בדצמבר. שיר זה היה למעשה תגובתו הראשונה של המשורר למאורע מחולל האקסטזה של הכ"ט בנובמבר, שהרי החלטת החלוקה של האו"ם היתה – לדידו של היישוב – הבסיס הפוליטי והמשפטי לכינונה של מדינת היהודים; אך לא פחות מזה ביקש אלתרמן לתת ביטוי למציאות הקשה שנוצרה בהמשך. שם השיר הוא "ויהי ערב", והרמיזה שבכותרת לבראשית פרק א ("ויהי ערב ויהי בוקר") נועדה, מן הסתם, להעניק לאירועי הימים האלה ממד של בריאת עולם חדש. השיר עצמו נשא עמו מסר כפול, זה של חג וזה של אימה. מצד אחד ניתן בו ייצוג לגודל השמחה של "אנשי מדינת היהודים" אל מול "הבשורה" הגדולה; מצד אחד מתוארים אנשי מדינת היהודים כמי שממהרים לפנות "אל עמדות הגבול" כדי לקדם את פני הרעה: "וְחִיָּקָה אֶלְבִּיּוֹן בְּלִי קוֹל, / וְעָרַב סַפִּינָה שְׁלֶפָה... / וְהָפֵל כְּמֵאֵז... אֶף שׁוֹנָה פֶּה הַפֵּל... / יַעַן רוּחַ גְּדוּלָה תִּלְפָּה". אותה "רוח גדולה" מסמנת, לכאורה, את גודל השעה, אך בה בעת זוהי אותה רוח גדולה שבספר איוב, הטומנת בתוכה את אימת ההרג והחורבן (איוב א' 19).⁵

⁵ משום-מה בחר אלתרמן שלא להכליל שיר זה באסופת שיריו, ראו: "ויהי ערב", הטור השביעי 1943 – 1948 (תוספות כרך א), הקיבוץ המאוחד, תשמ"ו, עמ' 207.

ארבעה-עשר יום חלפו בין מועד פרסומו של השיר "ויהי ערב" לבין פרסומו של "מגש הכסף". במהלך אותם ימים גברו פעולות האיבה, וניכר היה היטב כי המדינה שטרם נולדה נמצאת על ספה של מלחמת קיום: מדי יום ביומו דיווחו העיתונים היומיים על פעולות האיבה ומנו את מספר הקורבנות ושמותיהם. ב-7 בדצמבר פרסם **דבר** במסגרת שחורה רשימה ובה שמותיהם של שלושה לוחמים שנפלו "בהגנה על פרברי תל-אביב", וכן ידיעות על אזרחים שנהרגו בתל-אביב ובחיפה, ועל מותם של שני חברי קיבוץ נגבה, שנהרגו בעת התנפלות המון ערבי על משאית שנסעה מגת לנגבה. ב-9 בדצמבר המשיך **דבר** לסקור את "מאורעות יום אתמול בארץ": מתחת לכותרת זו נמסר כי נמשכות ההתנפלויות על פרוורי תל-רביב, וכן דווח על התקפה על גשר רושמייה וגבולות הדר הכרמל. במסגרת שחורה בישר העיתון על הירצחו של איש ה"הגנה" יהושע גלוברמן בדרך מירושלים לתל-אביב, כשלצדה תמונת דיוקנו של הקורבן. ב-12 בדצמבר הודיע העיתון על "קרבות בעיר העתיקה" בירושלים, על התקפה על שיירת מכוניות שיצאה מירושלים לכפר עציון (עשרה נהרגו, שישה נפצעו) ועל מתקפה רצחנית על מכוניות יהודיות בכפר יאזור. סיכום הנפגעים הובא שוב במסגרת שחורה. ב-15 בדצמבר פרסם העיתון ידיעה שכותרתה: "14 ממלני שיירה לבן-שמן נפלו ו-9 נפצעו מירי חיילי הלגיון הערבי". בצד הרשימה פורסמה במסגרת שחורה רשימת כלל החללים שנפלו בארץ – במהלך היום הקודם. עד ה-18 בדצמבר – שהוא, כמשוער, מועד כתיבת השיר הנדון – הגיע מספר ההרוגים במלחמה למאה ועשרים איש.

ב

"מגש הכסף" פורסם, כאמור, ביום שישי, ו' בטבת תש"ח, 19 בדצמבר 1947. השיר הופיע בטור מס' 7 שבעמוד השני של העיתון, במסגרת המדור שכונן אלתרמן ב-1943 – ושהודות לשירים שפרסם בו, שבהם נהג להגיב על אירועי הזמן, קנה לו המשורר מעמד ייחודי כדוברו של היישוב המאורגן.⁶ מאז הצטרפותו ל**דבר** ועד לפרסום "מגש הכסף" פרסם אלתרמן מעל דפי העיתון בסך הכול 216 טורים. "מגש הכסף" היה, אם כן, הטור ה-217 במספר: הוא כלל 6 בתים, 27 שורות, 136 מילים. בראשו הוצבה הכותרת "מגש

⁶ ראו בנדון זה בספרי **השופר והחרב: מסות על נתן אלתרמן**, הקבוץ המאוחד, 1983.

הכסף", ולצדה הציטטה הבאה, שהובאה בשמו של חיים ויצמן, אז נשיא ההסתדרות הציונית: "אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף".

מנין לקח אלתרמן את המוטו לשיר, שממנו נגזרה הכותרת עתירת התהודה? לאחר שבמשך שנים לא נמצאה תשובה לשאלה זו, גילה מרדכי נאור, בעקבות חקירה מדוקדקת, כי ציטטה זו נמצאה לו, למשורר, בתוך ידיעה חדשותית שפורסמה בעיתון הארץ ב-15 בדצמבר 1947, ובה סקירה על ועידת המגבית היהודית המאוחדת שנערכה באטלנטיק סיטי ב-13 בדצמבר. ידיעה זו התבססה על פרסום מיום ה-14 בדצמבר בעיתון ניו יורק טיימס, שהביא את דברי ויצמן כדלהלן:

Dr. Weitzman emphasized that no state "has been handed to us on a silver platter" and that "only opportunity to build a state has been created by the nations of the world [...] If we do not make the most of that chance, we shall miss our rendezvous with history".

למחרת הופיעו הדברים בעיתון הארץ בנוסח הזה:

"שום מדינה אינה ניתנת על מגש של כסף", אמר ד"ר ויצמן, "ותכנית החלוקה אינה מקנה ליהודים אלא סיכוי [...] אם לא ננצל במלוא המידה את ההזדמנות השנייה הזאת, אז נאחר את המועד שקבעה לנו ההיסטוריה".

את המצאת הצירוף העברי "מגש הכסף" – שלא היה קיים עד אז – זוקף נאור לזכותו של הלשונאי שמואל גילאי, ששימש באותו זמן עורך לילה בהארץ והיה אחראי בתוקף זה לתרגום הידיעה. אלתרמן בחר לצטט את ויצמן בראש השיר, אך בשינוי קל, וכתב: "אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף". נאור מעלה את הסברה כי מטבע לשון זו קסמה לאלתרמן בשל הקישור האסוציאטיבי ל"קערת כסף", כלי פולחני הנזכר לא פחות מאשר שתים-עשרה פעמים בספר במדבר, פרק ז', וזאת בהקשר של הקרבת הקורבנות במשכן: "וקורבנו קערת כסף אחת" (למשל שם, פסוק י"ג). "ודומה שאין צורך להוסיף בהקשר זה לגבי קורבנות מלחמת תש"ח" – כותב נאור.⁷

⁷ נאור, מרדכי, "מן העתון אל השיר: החידה מאילו מדברי ויצמן נטל אלתרמן את הביטוי 'מגש הכסף' – פוענחה", קשר 15, 1994, עמ' 72 – 77. חזר ונדפס בספרו: הטור השמיני, הקבוץ המאוחד, 2006, עמ' 206 – 213.

שורות הפתיחה של השיר "מגש הכסף" נוסחו בלשון עתיד. לאחר שלוש נקודות המסומנות בראש השורה, שבאמצעותן מדלג הכותב, כביכול, על תיאור אירועי המלחמה, נאמר כך: "... וְהָאָרֶץ תִּשְׁקֹט, עֵינַי שָׁמַיִם אוֹדְמָת / תִּעֲמָעֵם לְאֵטָה / עַל גְּבוּלוֹת עֲשָׂנִים". מלחמת העצמאות, שזה עתה נכנסה לשלב הראשון שלה, כמו תמה: "והארץ תשקוט" (רמז לביטוי המקראי "והארץ שקטה ממלחמה" – יהושע י"א 23, ודומיו), בשמים אודם של שקיעה, ועל הארץ ה"גבולות עשנים": המדורות בערו – ועתה הנה הן הולכות וכבות. על רקע תפאורה לילית זו (בהמשך: "למול סהר") עומד להתרחש ה"טקס" הגרנדיוזי, שבו עתידה ה"אומה" – הנושאת בגופה ובנפשה את אותו המלחמה ("קרועת-לב אך נושמת") – לקבל לילדיה את "נס" התקומה: "נס" – בשני מובנים: ראשית – במשמעות דגל המתנוסס על תורן, או – כהסברו של אבן שושן במילונו – "מוט גבוה, כלונס לתלות עליו דגל או דבר-מה אחר לאות ולסימן": "ויעשה משה נחש נחושת וישימהו על הנס" [במדבר כ"א 9]. ושנית – במשמעות של מעשה פלא, דבר שלמעלה מן הטבע. בנסיבות אלה אין תמה שהאומה מתוארת כמי שניצבת כשהיא "עוֹטָה חַג וְאֵימָה" – כשכפילות זו מסמלת את אותה אמביוולנטיות שבין גדולת הרגע ההיסטורי ("מדינת היהודים קמה") לבין המלחמה רווית הדמים, הכרוכה ברגע היסטורי זה.

במרכז הטקס עצמו – שתיאורו מובא בהמשך השיר – ניצבים שניים, "הנערה והנער", מי שעתידים לשאת בעיקר עולה של מלחמת העצמאות, שתגבה מן היישוב יותר מששת אלפים קורבנות, רובם מצעירי הארץ. ואכן, בתיאור דמות דיוקנם של השניים מודגש גילם הצעיר ("נוֹטְפִים טְלָלִי נְעוּרִים עֲבָרִים") וכן נקבע זיהוים המוחלט כלוחמים ("לוֹבְשֵׁי חַל וְחָגוֹר, וְכַבְּדֵי נְעָלִים"), המעורבים בפעילות מלחמתית בקו הראשון ("לא הִחְלִיפוּ בְּגָדָם, לֹא מָחוּ עוֹד בְּמַיִם / אֶת עֲקֻבוֹת יוֹם-הַפָּרֶךְ וְלִיל קוֹרְהָאֵשׁ"). וכך, כשהם ספק חיים ספק מתים ("נָאִין אוֹת אִם חַיִּים הֵם אוֹ אִם יְרוּיִם") מתייצבים השניים נוכח האם הגדולה, הלא היא "האומה". שיאו של החיזיון הדרמטי הוא הדו־שיח הבא:

אָז תִּשְׁאַל הָאֵמָה, שְׁטוּפַת דְּמַעַן-נְקָסָם

וְאֶמְרָה: מִי אַתֶּם? וְהֵשָׁנִים, שׁוֹקֵטִים,

יַעֲנּוּ לָהּ: אֲנַחְנוּ מִגֵּשׁ הַכֶּסֶף

שְׁעָלָיו לָךְ נִתְּנָה מְדִינַת-הַיְהוּדִים

לשון אחר: מדינת היהודים – העתידה להיקרא בתוך חודשים אחדים בשם "מדינת ישראל" – היא פרי קורבננו: בהקריבנו את חיינו, אנחנו, צעירי הארץ, בני דור מלחמת העצמאות, היינו לאותו מגש של כסף שעליו, כביכול, נמסרה המדינה לרשותו של העם. מותם של הצעירים הופך לעובדה נחרצת בבית האחרון, החותם את השיר: "פך יאמרו. ונפלו לרגלה עוֹטְפֵי־צַל" בזה תם החיזיון. נותרה רק עוד שורה אחת שבה הדובר אומר את דברו – "וְהַשָּׂאָר יִסְפָּר בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל"; בזה מצרף אלתרמן את קולו לקולם של מספרי הקורות שבמקרא, כשהוא מקנה למאורעות הקולוסאליים המתהווים לנגד עיניו משמעות וערך ברצף הכולל של קורות העם היהודי, תוך הפניית המבט אל העתיד הלא־נודע הצפוי לה לאומה עקב מאורעות אלה.⁸

בתוך עשרים יום בלבד מאז החלטת האו"ם, ואל מול מאורעות הפתיחה של מלחמת העצמאות, כתב אלתרמן בן השלושים ושבע, כמעט במשיכת קולמוס, את השיר שאותו היה מחויב לכתוב בתוקף מעמדו הציבורי המיוחד כדבר האומה ושליו ייחלו קוראיו הנאמנים – ואשר בו השכיל להעניק ביטוי פיוטי וסמלי קולע אין כמוהו להולדת המדינה שטרם נולדה ולמלחמת העצמאות עוד בטרם התרחשה, תוך הצבת שני המאורעות כמאורעות היסטוריים שכבר נשלמו ואשר יטביעו חותם בל יימחה על תולדותיו של העם היהודי. זאת עווד: אף שכתבת הדברים קדמה למאורעות עצמם, השכיל אלתרמן להבין כי הקמת המדינה תתאפשר רק לאחר מלחמה קשה ועקובה מדם, ושבמהלכה של מלחמה זו ישלם הנוער העברי מחיר אישי כבד. מאורעות השנים 1948 – 1949 אכן אישור את נכונותה של הפרוגנוזה. בדרך זו הפכה דמותם של הנערה והנער, העולים כצללי חיים מן המדורות העשנות של המלחמה כדי להגיש לעם ישראל את המדינה שעליה חלם, לסמל הארכיטיפי של דור מלחמת העצמאות, ההירואי אך גם הטרגי, כשהשיר כולו משקף מהימנה את תחושת ה"נס" שאפפה את רוב בני היישוב לנוכח כינונה של ריבונות יהודית אחרי אלפיים שנות גלות, ולאחר עשרות שנים של מאבק ציוני למען מטרה זו.

⁸ לניתוח מפורט של שיר זה ראו דיונו של דן מירון, אל מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות, כתר, האוניברסיטה הפתוחה, 1992, עמ' 63 – 88. לראשונה פורסם המאמר בהמשכים בעיתון ידיעות אחרונות (1988, 4, 29, 22) וכן בספרו: נוגע בדבר: מסות על ספרות תרבות חברה, זמורה ביתן, 1991, עמ' 129 – 160. על עודף המורכבות שמוצא מירון בשיר ראו: הירשפלד, א', "ביקורת שטופת קסם ותרבות", הארץ, 26.6.1992; הנ"ל, "במקום שבו דן מירון שותק", שם, 3.7.1992. ותשובתו של מירון, "בין גורג' הקדוש לדרקון", שם, 10.7.1992.

כך הפך אלתרמן באחת למשורר המלחמה, וכך נתאשש מעמדו כמשורר המיטיב יותר מכול לבטא את גורל האומה, את האידיאלים שלה, את רגעי השגב שלה כמו גם את כאבה ויגונה. אין לתמוה אפוא על כך שבאחת, ולמשך עשרות שנים, היה "מגש הכסף" לטקסט בעל תפוצה עצומה ומעמד יוצא דופן, שדרכו ובאמצעותו ביטאו רבים הן את חוויית התקומה ודבקותם במדינה והן את חוויית השכול והמוות הנגזרת מעובדת כינונה של המדינה. בכך נעשה "מגש הכסף" לטקסט לאומי, קאנוני, שכמעט אין לו אח ורע בתרבות הישראלית. דן מירון היטיב להגדיר תופעה זו:

עד היום, למרות כל חילופי הטעמים בשירה ושינוי הנורמות בתרבות, עומד שיר זה במרכז של המודעות העצמית הישראלית. אם קיים "מיתוס" ישראלי כולל, הרי התמונה העומדת במרכז השיר – הנער והנערה הצועדים לאטם לעבר דמות האומה כדי להגיש לה על גופם, הוא "מגש הכסף", את "נס" המדינה, ואחר נופלים הם "עוטפי צל" לרגליה – עדיין היא תמונת היסוד של מיתוס זה. אם קיימת זהות ישראלית, הרי ככל שהיא מתפתחת ומשתנה, שיר זה עדיין הוא ניסוחה הברור והרלבנטי ביותר.⁹

זאת ועוד: "מגש הכסף" סומן לא אחת כטקסט מכונן של הספרות העברית, הניצב על קו התפר שבין הספרות של תקופת היישוב לבין הספרות של ימי המדינה. בתשרי תשל"ד (אוקטובר 1973) הופיע גיליון מיוחד של כתב-העת **אורות** שיצא לאור על-ידי המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של ההסתדרות הציונית. גיליון זה הוקדש לסקירה דו-לשונית – עברית ואנגלית – של הספרות הישראלית, במלאת ערים וחמש שנה להקמת מדינת ישראל. אחרי סקירת המבוא הובא השיר "מגש הכסף" שהוצב בראש המבחר, כשאליו נלווים דבריה של עדה צמח, עורכת המבחר:

אבל קודם שאנו הולכים אל הספרות של ימי המדינה, עלינו עוד לשוב על עקבינו ולהתוודע מעט אל הספרות כפי שהייתה לפני שנת 1948, בימים הסמוכים למלחמת העצמאות, כשהחברה כולה נתונה הייתה במאמץ עליו, פיזי ורוחני כאחד, אשר חולל את הנס והביא אל העולם את מדינתו

⁹ שם, עמ' 65. אף שמירון עומד על מעמדו הייחודי של "מגש הכסף", ראוי לציין כי לדבריו, "אולי רק שיר נוסף אחד מן השירים הרבים שנכתבו במהלך המלחמה או תיכף לאחריה, 'הנה מוטלות גופותינו' מאת חיים גורי, זכה למרכזיות קרובה לזו של 'מגש הכסף' בתודעה הלאומית, שנרקעה על סדן המלחמה ותחת מהלומותיה".

הצעירה של ישראל הזקן בעמים. יותר מכולם היה זה המשורר נתן
אלתרמן אשר ביטא בשירו המפורסם "מגש הכסף" את תמצית רוחו של
"הנס האחד אין שני..."

לאחר הדברים האלה נדפס השיר – בעברית ובאנגלית, כשאליו נלווים תצלומים של נתן
אלתרמן – דיוקן המשורר, אלתרמן בחברתם של משוררים, אלתרמן לצדו של משה
דיין.¹⁰

כך גם חנן חבר, בספרו **ספרות שנכתבת מכאן: קיצור הספרות הישראלית**, שבו
מועלית הטענה בדבר ההיפרדות של הספרות הישראלית מן הספרות העברית, תוך הדגשת
התפקיד השמור לספרות הישראלית כמכשיר בבניית הזהות הלאומית. הפרק הראשון, או
"המסלול" הראשון בספר – כניסוחו של הכותב – נקרא: "אנחנו מגש הכסף" – ממלחמה
לממלכה", והוא מתחקה אחר המהלך המרכזי של הספרות הישראלית בשנות המדינה
הראשונות. בראש הפרק, ובתוך כך גם בראש הספר, מוצב שירו של אלתרמן באמצעות
תצלום הטקסט המקורי בעיתון **דבר**, ובצדו נאמר כך:

כמעט ביום אחד נתבעה הספרות שנכתבה בארץ-ישראל לשנות את זהותה:
מספרות עברית שנכתבת על-ידי סופרים עבריים בארץ-ישראל – ל"ספרות
ישראלית" שנמדדת, מוערכת ונתבעת למלא תפקידים במדינה הישראלית
החדשה. "בתור אזרחים", אמר מבקר הספרות אברהם קריב בוועידת אגודת
הסופרים העבריים, שנערכה כשנה וחצי לאחר הקמת המדינה, "קיבלנו אנחנו
מידי מדינתנו תעודת זהות. אך בתור אנשי הרוח, היא צריכה לקבל מידינו
תעודת זהותה. ותעודה זאת אשר ניתן למדינתנו תטיל עליה גופא חובות
ותפקידים נעלים לתורה ולתעודה".¹¹

ג

נעקוב עתה אחרי דרכי ההתקבלות של השיר "מגש הכסף" בתרבות הישראלית, ובמיוחד
אחרי אופן השתתפותו של שיר זה בכינון הנרטיב הציוני.

¹⁰ אורות, כתבי-עת לדברי ספרות ואמנות, טו, תשל"ד, עמ' 10 – 12. בתרגומו האנגלי נקרא השיר "The Silver Platter".
(לא צוין שם המתרגם).

¹¹ חבר, חנן, **ספרות שנכתבת מכאן: קיצור הספרות הישראלית**, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 1999, עמ' 7 – 12.

"מגש הכסף" היה לחוליה מרכזית ב"קאנון" הספרותי הרשמי של המדינה ולחלק אינטגרלי מרצף החינוך הלאומי-הציוני שניתן בבתי-הספר שלה. בצד הטקסים והעצרות בבתי-הספר – שבהם נחשפו התלמידים לטקסט זה, שאותו ביצעו על-פי רוב בעצמם – זכה שירו של אלתרמן לנוכחות קבועה ורציפה באנתולוגיות הספרותית שהיוו חלק חשוב ונפוץ מתוכניות הלימוד במוסדות החינוך השונים.¹²

אנתולוגיית הבסיס של התלמיד הישראלי מאז אמצע שנות החמישים היתה **מקראות ישראל** בעריכת ז' אריאל, מ' בליך ונ' פרסקי, וזאת במסגרת ספרי הלימוד שזכו לאישורו של משרד החינוך והתרבות המקראה הותאמה לשכבות הלימוד השונות, ולאור זה נבחר השיר "מגש הכסף" להיכלל בכרך המיועד לתלמידי כיתה ז' (גילי 12 – 13). הוא שובץ בחלק המוקדש ליום העצמאות במסגרת המדור "מועדים וימי זכרון". קדמו לו בכרך דבריו של דוד בן-גוריון ("נזכור...") ולאחריו נדפס שירו הנודע של חיים גורי, "הנה מוטלות גופותינו", שהוא כנראה הטקסט המשני בחשיבותו לעומת "מגש הכסף".¹³

מקראות ישראל הודפס במהדורות חוזרות ונשנות במהלך שנות החמישים והשישים, השימוש בו במערכת החינוך היה בגדר חובה, והוא מילא לפיכך תפקיד מכריע בעיצוב דמותו של הצעיר הישראלי. בראשית שנות השבעים הופיעה סדרה חדשה במקומו של **מקראות ישראל** – **מקראות ישראל מחודשות** שמה (בעריכת נתן פרסקי) – ולאחריה, בין שנת 1975 – 1979, הופיעה, כהמשך לה, הסדרה הקרויה **מקראות ישראל חדשות**, גם היא בעריכתו של פרסקי: ובשתי הסדרות, במהדורה המיועדת לכיתות ז', נכלל השיר "מגש הכסף".¹⁴

נוסף על כך מצא השיר את מקומו בלא מעט מקראות לימוד שהופיעו משנות החמישים ואילך מחוץ למסגרת של **מקראות ישראל**, ואף שלא זכו לאותו מעמד ולאותו סדר גודל של הפצה, בכל זאת התאפשר לתלמידי בתי-הספר להגיע לקריאת השיר וללימודו גם דרכן. בשנות החמישים ובתחילת שנות השישים נכלל הספר באנתולוגיה

¹² ראו בנדון זה עבודת הדוקטור של דוד, אהד, "התגבשות והשתנות הזהות היהודית-ישראלית: מחקר על ביטויי הזהות במקראות ללימוד עברית במאה ה-20", בית-הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב. חלק ניכר מן הנתונים שלהלן מסתמכים על חיבור זה (בהכנה).

¹³ ראו, למשל, **מקראות ישראל** לשנת הלימודים השביעית, מסדר, תשט"ז, עמ' 474. יצוין כי במהדורה משנת תשל"ב מופיע השיר במסגרת המדור "עם במאבק" (עמ' 280). וכן ראו לעיל, הערה 8.

¹⁴ **מקראות ישראל מחודשות** לכיתה ז', מסדה, 1972, מופיע השיר בעמ' 280 – 281. **מקראות ישראל חדשות**, מסדרה 1987, מופיע השיר בעמ' 289 – 290. סדרה נוספת של **מקראות ישראל חדשות** יצאה לאור בשנים 1986 – 1992, אולם זו פסקה להופיע לאחר פרסום הכרך לכיתות ו' (כנראה בשל מותו של נתן פרסקי). אי-לכך לא נכלל השיר בסדרה זו.

אלומות שערך שמואל גדון, שיצאה לאור במהדורות רבות על-ידי מפעלי חינוך של ההסתדרות, ונערכה ברוח ערכי תנועת העבודה. שם הופיע השיר במסגרת המדור "בונים ומגינים", בסמיכות מקום למאמרו של דוד בן-גוריון – "מדינה יהודית – מהי?" גם כאן נכלל השיר בכרך המיועד לתלמידי כיתות ז'.¹⁵ הוא הדין באנתולוגיה הקרויה **מקרא לנוער** (בעריכת נחום גבריאלי וברוך אביבי), שראתה אור בסוף שנות החמישים: בה נכלל השיר במדור "מדינת ישראל" (שוב, בסמיכות לדברים מאת דוד בן-גוריון).¹⁶ הוא הדין גם במקראות שהופיעו בשנים מאוחרות יותר, שבהן נדמה היה שמידת החשיבות של השיר הולכת ופוחתת. דוגמה לכך היא האנתולוגיה הספרותית **לאורך השורות** משנת 1983, שנועדה דווקא לתלמידי בתי-הספר העל-יסודיים.¹⁷ אל כיתות היסוד חזר השיר בשנות התשעים במסגרת המקראה **דרך המילים**, שבה תפס "מגש הכסף" את מקומו במדור המוקדש ליום הזיכרון, לצד יצירות של חיים גורי, נתן יונתן, דידי מנוסי ונעמי שמר.¹⁸ בשנת 2000 – על ספו של האלף השלישי – ראתה אור המקראה **פשוט ספרות**, וגם בה כללו העורכים את השיר "מגש הכסף". הפעם שובץ השיר במסגרת המדור "פרחים בקנה", שכלל גם שירים של חיים גורי, אמיר גלבע, יורם טהר לב, חיים חפר ונתן יונתן.¹⁹ משמע שגם בשנות השמונים והתשעים היה סיכוי סביר שתלמידי בתי-הספר בישראל, במיוחד אלה הלומדים במסגרת החינוך הממלכתי, יכירו את "מגש הכסף", אף כי לאור השינוי שחל במרוצת השנים במעמדן של המקראות למיניהן נעשתה אפשרות זו פחות ודאית מאשר בעשורים הקודמים.

מקום מיוחד ומרכזי תפס "מגש הכסף" בטקסי יום הזיכרון, והוא היה למרכיב קבוע ובולט בתרבות ההנצחה של הנופלים. שיר זה – קובע מעוז עזריהו בספרו **פולחני מדינה** – "זכה למעמד מיוחד בתרבות הזיכרון הישראלית", והוא ממלא תפקיד מוחשי היטב במסגרת טקסי הנצחת הנופלים בישראל. בוודאי כך היו פני הדברים בשנות המדינה

¹⁵ גדון, שמואל (עורך), **אלומות**, ספר קריאה לשנת הלימודים השביעית, עם עובד, מסילות, תשי"ג, עמ' 428 – 429.
¹⁶ גבריאלי, נחום, אביבי, ברוך (עורכים), **מקרא לנוער לשנת הלימודים השביעית**, ערוך בהתאם לתוכנית הלימודים החדשה של בית הספר הממלכתי, הוצאת יבנה, 1959, עמ' 11.

¹⁷ **לאורך השורות**, מקראה לתלמיד בבית-הספר העל-יסודי הכללי, א', משרד החינוך והתרבות – נטע, מעבדה לטיפוח חינוך חברתי, רמות, 1983, עמ' 108.

¹⁸ טליתמן, בינה, שליטא חנה (עורכות), **מקראה בין-תחומית לכתה ו' (דרך המילים)** כנרת, 1996, עמ' 307. (באישור משרד החינוך).

¹⁹ אייל, סמדר, לוי, נירה (עורכות), **פשוט ספרות: מסע מודרך אל הספרות היפה**, מקראה לכיתות ז', כנרת, 2000, עמ' 335 – 336. (באישור משרד החינוך; מקראה לכיתות ח', 2001, עמ' 267 – 268).

הראשונות.²⁰ טקסים אלה סימלו במופגן את הסולידריות של הציבור עם ערכי היסוד של החזון הציוני – ההזדהות עם המדינה שזה עתה נולדה, הנכונות לקורבן וקבלת השכול, החבירה אל ההיסטוריה של הלאום – ובתוך כך גם ההכרה בדבר התפקיד המוביל שאותו ממלאים הצעירים ילידי הארץ, ה"צברים", בהגשמת חזון זה.

אחת מצורות ההנצחה הנפוצות היתה המסכת. המסכת היא ביסודה מופע אנתולוגי, המתבסס על בחירה ועריכה של מרכיבים שונים, בכללם קטעי קריאה, נגינה, שירה, דקלום ותנועה, הרוקמים יחד מערכת התייחסויות לנושא העומד על הפרק במסגרת אירוע פומבי המתקיים לרגל מועד, חגיגה, טקס או יום זיכרון.²¹ אירוע פרפורמטיבי זה היה נפוץ מאוד עוד בראשית התנועה הציונית בגולה ועוד יותר מזה, בתרבות היישוב היהודי בארץ ישראל, והשימוש בו נועד לייצג את היעדים והערכים הקולקטיביים של החברה המתגבשת בארץ. גם בשנות המדינה, ובמיוחד בשנות החמישים, נהנה הז'אנר של המסכת מפופולאריות רב, והצגת "מגש הכסף" במתכונת זו – המשלבת קריינות ותנועה, ולעתים גם מוסיקה – היתה למותג נפוץ בטקסי יום הזיכרון ויום העצמאות בבתי הספר, בתנועות הנוער ובמוסדות חינוך. כך בערים וכך גם בכפרים ובהתיישבות העובדת. גדעון עפרת כותב בנדון זה את הדברים הבאים:

אחת המסכתות הפופולאריות ביותר בארץ היא זו המעלה את הפואמה – "מגש הכסף": ביום הזיכרון, עולה הקריין־כרוז על הבמה וקורא בלהט את שירו של נתן אלתרמן. כשהוא מגיע ל"אֵז מְנַגֵּד יֵצְאוּ נְעָרָה וְנָעַר" – יוצאים להם מן הבמה נערה ונער, במדי חיילים – כמובן, נוטפים טללי נעורים עבריים – ומגישים את "המגש" לקברי בחורים שנפלו. לא אחת, עטופה הנערה הכורעת בדגל המדינה. כאשר מוצגת המסכת בבית־קברות, כורעים הנערה והנער ליד המציבות כשהם "עוֹטְפֵי־צֵל" והשאר יסופר בתולדות ישראל.²²

²⁰ עזריהו, מעוז, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל, 1948 – 1956, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 125.

²¹ יואלי, נעמי, "המסכת כתיאטרון־חג ציוני", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור (בהדרכת פרופ' שמעון לוי), אוניברסיטת תל-אביב, 2002, עמ' 3 – 7.

²² עפרת, גדעון, אדמה, אדם, דם: מיתוס החלוצי ופולחן האדמה במחזות ההתיישבות, צ'ריקובר, 1980, עמ' 215. עפרת כותב כי "המסכת היא סוג תיאטרוני המוכר לכל ישראלי, באשר מדובר בטקס פולחני המלווה ימי חג רבים בישראל" (שם, עמ' 200). נעמי יואלי כותבת כי "מגש הכסף" הפך כאמור ל"שיר מסכת" באירועי הזיכרון וביצועו הפרפורמטיבי, כפי שזכור לי ולבני דורי, כלל המחשה של דמויות הנערה והנער, כדמויות תיאטרליות שנשאלו מעולם המסכת אל השירה והמיתוס והן שבות וחוזרות אל במת הטקס לצורך הביצוע המסכתי המחזורי. כמדי שנה ביום הזכרון, צועדים השניים בטקסיות חגיגית,

בצורה בולטת למדי שמר "מגש הכסף" על נוכחות קבועה וכמעט רציפה בפרסומים שונים של משרד הביטחון ומשרד החינוך שנועדו בעיקר לשימושם של צעירים ובני נוער. בשנת תשל"א ולאחריה (בשנים תשל"ג, תשל"ה) יצאה לאור חוברת מטעם המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומשרד החינוך והתרבות, שכותרתה: **יום הזיכרון הכללי לחללי צה"ל**. חוברת זו פונה אל מדריכי תנועות הנוער, והיא מציעה להם כללי פעולה ומבחר טקסטים לצורך ארגון הטקסים והפעילות התנועתית במסגרת יום הזיכרון. בקטע המדבר על "שלבי מהלך הטקס" מוצע כי לאחר הורדת דגל הלאום, השמעת תרועת אזכרה, הדלקת נר זיכרון וקריאת "יזכור" – ייקראו פרקי ספרות: אחד מהם הוא "מגש הכסף", ולצדו נזכרים שמואל א' פרק ב', "נזכור אחים ורעים" מאת ס' יזהר, ו"מסדר הנופלים" מאת חיים חפר. הקטעים עצמם מופיעים כ"נספח" לשלושת המפקדים.²³ בשנים תשל"ו – תשל"ז יצאה מטעם משרד הביטחון חוברת בעלת אופי כללי יותר, שעיקרה מבחר טקסטים שנועדו לקריאה במהלך אירועי יום הזיכרון. "מגש הכסף" מופיע בה במסגרת המדור "קריאה ושירה".²⁴ בנוסף לפרסומים אלה יזם משרד החינוך והתרבות בתשל"ד הוצאת לקט הנקרא **מגש הכסף** ובו מבחר דברי קריאה ליום הזיכרון. המדור הפותח את האסופה נקרא "במותם ציוו לנו את החיים" – ובראשו הוצב, כמובן, השיר "מגשה כסף".²⁵ לזה נתווספה חוברת מיוחדת, שאמורה היתה לשמש כ"מדריך דידקטי" ללקט זה, וזאת במטרה "לעזור בהצגת נושאים לאומיים, חברתיים, רעיוניים ואנושיים המקופלים בימי מועד אלה".²⁶ כמו כן נכלל השיר בחוברת המוקדשת לכרזות יום העצמאות, שיצאה לאור מטעם האגף למרכזים פדגוגיים של משרד החינוך והתרבות (תשנ"ח). חוברת זו מציגה בפתחה את כרזת יום העצמאות תש"ט שעיצב יוחנן סימון, אמן "הריאליזם הסוציאליסטי" של שנות החמישים, כשהדיון הנלווה אליה משלב בתוכו את "מגש הכסף" בליווי שאלות הנוגעות ל"נס" המדובר בשיר, למשמעות המושג "מגש הכסף" ולעניין היחס שבין הכרזה לשיר. הנוכחות של שני המוצגים – הפרזה והטקסט – נועדה להצביע על המשותף ביניהם, ולהעמיד את שניהם כייצוג מהימן והולם של רוח תש"ח.²⁷

בידיהם מגש [...] ועליו טקסט השיר כתשורה מקודשת 'אומה'. שם, עמ' 386. הפרק הדין בנושא נקרא: "מגש הכסף" – טקס הזיכרון האולטימטיבי". עמ' 383 – 386.

²³ זהבי, אלכס (עורך), **יום הזיכרון הכללי לחללי צה"ל**, משרד הביטחון – המחלקה להנצחת החייל ומשרד החינוך והתרבות – המחלקה לנוער, תשל"א, עמ' 5.

²⁴ שמיר, אילנה (עורכת), **יום הזיכרון הכללי לחללי צה"ל**. משרד הביטחון תשל"ל.

²⁵ **מגש הכסף**, משרד החינוך והתרבות – המזכירות הפדגוגית, תשל"ד, עמ' 5.

²⁶ **יום הזיכרון תשל"ד**, משרד החינוך והתרבות – המזכירות הפדגוגית.

²⁷ **כרזות יום העצמאות**, משרד החינוך והתרבות והספורט – מרכז ההסברה, שירות הפרסומים (ללא תאריך), עמ' 23.

מסלול נוסף שבו הוענק ייצוג נרחב לשיר "מגש הכסף" – אשר ביסס בהחלט את מעמדו הקאנוני – היו ההגדות של פסח שנוצרו בתנועה הקיבוצית. בהגדות אלה, שבהן עבר הטקסט המסורתי עריכה ועיבוד חופשיים למדי, שולבו חומרים חדשים הלקוחים מהווי התנועה הקיבוצית בכלל, מחיי הקיבוץ שבו נערכה ההגדה, וכן היה בהם הד לאקטואליה פוליטית – ביישוב, בארץ, בגולה ובמדינת ישראל. על-פי עיקרון זה הרבו להתייחס בהגדות אלה אל מאורעות מלחמת העצמאות, במיוחד לאור העובדה שרבים מן הקיבוצים עמדו בקו החזית הראשון, והרבה מחברייהם נפלו בקרבות, הן בהגנה על ביתם והן כמגויסים ביחידות הלומות. זה היה ההקשר שבו שובץ שירו של אלתרמן "מגש הכסף", שהיה לחלק אינטגרלי של הגדות רבות – לפחות בשנות המדינה הראשונות. כך בנען, באילת השחר, בדפנה, בגבעת חיים, בגברעם, בתל-יוסף, באשדות יעקב, בעין חרוד ובעין גב.²⁸

דוגמה מייצגת לתופעה זו היא ההגדה של פסח שנערכה בקיבוץ עין גב, ואשר בה שובץ "מגש הכסף" בהגדה של שנת תש"ט (1949), כשנה וחצי לאחר פרסומו המקורי של השיר. בצירוף נעשה באמצעות המרת סיפור המלחמה בין ישראל למצרים בימים ההם – שהוא נושאה המובהק של ההגדה המסורתית – בסיפור המלחמה שהתרחשה באותה עת, ואשר בה מצאו עצמם יהודים וערבים ("בני ישמעאל") זה מול זה שני צדי המתרס. וזה לשון ההגדה שחברה על-ידי חברי קיבוץ עין גב:

ותכבד המלחמה בישראל ויחלצו כל אוחזי-נשק מנער ועד זקן וכל תופסי-כלי-מלחמה. רבים נפלו חללים וְרוּוּ בְּדָמָם כֹּל גֵּיאַ וְכָל גִּבְעָה. אך בני ישראל עמדו בעוז בכל אתר ואתר והדפו את בני-ישמעאל, ויכום מכה אחת אפים.

בהמשך הדברים מובא שירו של אלתרמן בליווי איורים שונים, בכלל זה איור המציג את בני ישראל הצועדים בשירה – ספק היום, ספק אז – כשבראש השירה נישאים דגלי ישראל. חוקר התנועה הקיבוצית מוקי צור – שהוא חבר קיבוץ עין גב ועורך הספר –

²⁸ זאת על סמך המחקר (בכתובים) על ההגדה של פסח הקיבוצית ועל תולדותיה (עורך: צבי שוע). לפי הנתונים המובאים בספר, שירו של נתן אלתרמן נכלל בהגדות של הקיבוצים הנזכרים בשנים שלהלן: נען (תש"ח-תש"ט); איילת השחר (תש"ח); דפנה (תש"ח); גבעת חיים (תש"ט); גברעם (תש"ט); תל-יוסף (תש"ט); אשדות יעקב (תש"ט-תש"י-תשי"א); עין חרוד (תש"י).

כותב בשולי השיר את המשפט הבא: "מגש הכסף" היה חלק נכבד מן ההגדה. שירו של אלתרמן היה קדוש".²⁹

ד

אחד השימושים האמנותיים הראשונים בשיר "מגש הכסף" נעשה על-ידי הכוריאוגרפית רבקה שטורמן. שטורמן, חברת קיבוץ עין חרוד, היתה ממניחי היסוד למחול הישראלי, וכמה מן המחולות שיצרה היוו את הבסיס לטקסי החגים החקלאיים בהתיישבות העובדת. לאחר קום המדינה היא יצרה שורה של הפקות רבות-רושם שנועדו לציין אירועים מרכזיים בחיי העם והמדינה. בהקשר זה שקדה רבה שטורמן ב-1951 על הפקה בימתית המבוססת על "מגש הכסף", זאת לאור ההד הציבורי הרב שעורר אז שירו של אלתרמן. אף שידיעת העברית שלה היתה מוגבלת, "עמדה [שטורמן] בבירור על הכוח הגלום בשורות 'מגש הכסף' לסמל את עצמאות ישראל".³⁰ המופע שתכננה היה מבוסס על שילוב של תנועה, מוסיקה ודברי קריינות, והוא התקיים לראשונה ביום העצמאות השלישי בקיבוץ עין חרוד. מופעים נוספים נערכו בקיבוצים של תנועת הקיבוץ המאוחד – בתל-יוסף ובגבעת ברנר. קהל הצופים הגיב, כפי ששטורמן עצמה כתבה ברשימותיה, ב"התרגשות והערצה".³¹ במהלך המופיעים הללו נוסו גרסאות שונות, עד לגיבוש הגרסה הסופית שהוצגה בהופעת הסיום הפומבית של כנס המחולות השנתי בדליה באוגוסט של אותה שנה. בתוכנייה של הכנס מוגדר המופע כ"מסכת" המבוצעת על-ידי נוער יגור – עין חרוד בהדרכתה של רבקה שטורמן, על-פי מילים שכתב נתן אלתרמן ומוסיקה מאת המלחין יזהר ירון, איש קיבוץ עין השופט.³²

שמעון שפרוני, מי שמילא את תפקיד הנער במופע של שטורמן בכנס דליה, סיפר על התנסות זו את הדברים הבאים:

²⁹ צור, מוקי, דניאל, יובל (עורכים), **יוצאים בחוד האביב: פסח ארץ-ישראלי בהגדות מן הקיבוץ**, יד יצחק בן-צבי, 2004, עמ' 142.

³⁰ שרת, רנה, **קומה אחא: דרך רבקה שטורמן במחול**, הקבוץ המאוחד, 1988, עמ' 113. (וראו הפרק "מגש הכסף", שם, עמ' 113 – 117).

³¹ שם, עמ' 115.

³² תוכניות כנסי דליה שמורות בתיק 1434, ארכיון רבקה שטורמן, הספרייה למחול, בית אריאלה, תל-אביב. צילומים מן המופע ראו בתיק 123.1A.2.3 יצוין כי באותה הופעה בדליה נכללה גם המסכת "קיבוץ גלויות" (מילים: חיים גורי, מחול: גורית קדמן, מוסיקה: ידידיה גורוכוב (אדמון) שהוקדשה ליובל ה-50 של הקרן קיימת לישראל. קטע מתוך ההפקה הוקרן ב"יומן כרמל" ב-1.9.1951 (יומן כרמל II, 080, ארכיון אכסרוד, סינמטק ירושלים, ארכיון ישראלי לסרטים).

אני זוכר את ההופעה בכנס דליה. זה היה אירוע מרשים וחוויתי. אני חושב, שלעוצמת החוויה שהמופע הזה העניק לקהל היו כמה סיבות: א. המופע – הכוריאוגרפיה, ההעמדה, הצעדים, הקצב והמוסיקה. ב. הקריינות – יאיר בן ארי, בן כיתתי, שהקריינות שלו הייתה בעלת אופי מיוחד, מרגש ומרטיט וקולו העלה את משמעות המילים בבהירות ובכוח; ג. הזמן – זה היה בעתו. הציבור היה בשל ומתאים בדיוק לחוות חוויה נדירה. אני זוכר את עצמי, איך מאוד התרגשתי, ממש רעדתי. גם התפקיד וגם המתח של ההופעה וההרגשה שליוותה אותי תוך כדי ההופעה, שזה בעל ערך והתחושה שגם הקהל חש בזה.³³

ועל שמעון שפרוני, שהועלה על הבמה כשהוא לבוש בבגד גוף כהה והדוק, עטור בחגורה רחבה וברגליים יחפות – כשלצדו עופרה לביא, בלבוש תואם, שביצעה את תפקיד הנערה – אמרה רבקה שטורמן:

אני חשבתי, שהוא יכול לסמל את מה שצריך עבור הנער של "מגש הכסף". כולו דרוך להקריב קורבן למולדת. השקט שלו והפשטות – לאלה בדיוק הצטרכתי. הוא היה בשבילי הסמל של הנוער הזה.³⁴

אמנית נודעת אחרת שגרמה לתפוצת "מגש הכסף" היתה חנה רובינא. רובינא, מראשוני תיאטרון "הבימה" היתה שחקנית שנהנתה מיוקרה וממעמד שאין להם מקבילה בעולם התיאטרון בישראל.³⁵ היא הוגדרה כ"גברת הראשונה" של התיאטרון העברי. אלתרמן עצמו היה מקורב לרובינא, שהיתה בצעירותה חניכת הקורס לגננות עבריות שניהל בוורשה יחיאל היילפרין, שיחד עם אביו של נתן, יצחק אלתרמן, פעל גם הוא לקידום החינוך העברי לגיל הרך. בבגרותו העריץ את אישיותה ואת אמנותה ואף כתב עליה שיר שבו, שבו תיאר אותה כאישה "אֶצִּילָה וְתִמְיָרָה", כ"אֶמֶן הַפְּלֵאִי" וכ"אֶחָד נְפִלְאִי פְּנוֹרְיוֹ שֶׁל עָם", ושבו הודה לה – בלשון רבים – על עצם היותה "שִׁחְקָנִית עֲבָרִיָּה נְפִלְאָה".³⁶

³³ קומה אחא, שם, עמ' 114.

³⁴ שם, עמ' 113.

³⁵ ראו ספרה של כרמית גיא, המלכה נסעה באוטובוס: רובינא ו"הבימה", עם עובד, 1995.

³⁶ אלתרמן נתן, "לחנה רובינא", דבר, 25.3.1955; כתבים בארבעה כרכים, כרך 3 (הטור השביעי), עמ' 195 – 198. וכן כל כתבי נתן אלתרמן, הטור השביעי ב, תשל"ב (עימוד זהה). השיר נכתב לרגל הענקת "פרס גנסיין-צמח" לרובינא על-ידי תיאטרון הבימה.

רובינא עצמה, לבד מן התפקידים שמילאה בתיאטרון, נהגה להופיע על בימות שונות ברחבי הארץ בדקלום יצירות מופת מן הרפרטואר הספרותי – כמיטב המסורת הרוסית – ובכלל זה בלטה נוכחותה בטקסים ובמעמדים בעלי אופי לאומי, שבהם קראה פרקים מן הספרות העברית. היצירה המועדפת עליה בהזדמנויות אלה בשנים של טרם מדינה היתה "מגילת האש: מאגדות החורבן", פרי עטו של ח"נ ביאליק. היא גם התפרסמה בקריאת השיר "נדר", התגובה השירית של אברהם שלונסקי למלחמה ולשואה. לאחר קום המדינה ניצב "מגש הכסף" של אלתרמן בראש רפרטואר הטקסטים שהיא היתה מזוהה עמם: היא נקראה להשמיע את "מגש הכסף" בטקסי זיכרון, באירועים רשמיים ובעצרות ממלכתיות. רובינא, שניחנה ביופי רב, בקול עמוק ובהופעה מעוררת כבוד, נהגה לבצע את השיר בקצב אטי, בהטעמה יתרה ובפאתוס רב – שהיה המאפיין המובהק של סגנונה הדרמטי. לבד מן הרושם שנבע מיכולת הביצוע שלה, היה שמור ערך מיוחד לעצם ההשמעה של השיר על-ידיה – כמי שמילאה תפקיד מוביל בכינון התיאטרון העברי, כשחקנית בעלת יכולות בימתיות נדירות, ובמיוחד כממלאת תפקידים ראשיים ביצירות הקשורות בגורל היהודי (**הדיבוק, היהודי הנצחי**), התפקידים ראשיים בדרמות קלאסיות (**מדיאה, פדרה**) ואף במחזות שיש להם נגיעה לגורל הישראלי (דמות האם במחזהו של מוסינזון **בערבות הנגב**). הודות לזה התקבלה רובינא כאמנית נערצת על-ידי חוגים רחבים של הציבור, וכאישיות בעלת מעמד ממלכתי מכוח עצמה. דקלומה של "מגש הכסף" מפיה העניק אפוא לשיר לא רק נראות ציבורית רחבה, אלא גם גושפנקה ממלכתית: ביצוע השיר יצר זיהוי בין הביוגרפיה של רובינא, דרך הדקלום שלה ושורות השיר של אלתרמן, שהפכו עקב זה לנכס של כלל האומה.³⁷

בתוקף מעמדו כטקסט קאנוני המעוגן במיתוס הציוני זכה השיר "מגש הכסף" במרוצת השנים לסדרה ארוכה של הלחנות, שגם הן קידמו את תפוצתו. ההלחנה הראשונה היתה זו של יזהר ירון, שחבר לרבקה שטורמן בהפקת המסכת לכנס המחולות בדליה.³⁸ "מגש הכסף" שימש גם מקור השראה למלחין חיים אלכסנדר: בשנת 1958 – שנת העשור למדינה – חיבר אלכסנדר יצירה למקהלה מעורבת ושני סולנים – סופרן ואלט – המבוססת

³⁷ הקלטה ובה קולה של חנה רובינא כשהיא קוראת את "מגש הכסף" (יום העצמאות, תשכ"ו) שמורה בארכיון ההקלטות של "קול ישראל", ירושלים. את "מגש הכסף" נהגה לקרוא בציבור מדי פעם גם השחקנית רחל מרכוס, רעייתו של אלתרמן.

³⁸ בארכיון שמורה גם הקלטה ובה קוראת עדנה פאר את השיר "מגש הכסף" בטקס נעילת יום הזיכרון הכללי לחללי מערכות ישראל – תשל"ג (שנת הכ"ה למדינה)

³⁸ הקלטת שמע של המסכת מצויה בארכיון קיבוץ עין השופט

על הטקסט של אלתרמן: אלכסנדר אף בחר לפתוח את יצירתו בהלחנת המוטו לשיר – "אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף", המושמע על-ידי המקהלה על כל מרכיביה. גם פרק הסיום מושר על-ידי המקהלה במלואה, ושני הפרקים – הפתיחה והסיום – מוגדרים כ-Maestoso.³⁹ לראשונה בוצעה היצירה על-ידי מקהלת "קול ציון לגולה" בשנת 1961.⁴⁰ ב-1967 – לאחר מלחמת ששת הימים, ובהשפעת אירועי המלחמה – הולחן השיר על-ידי ציונה לירון, בת קיבוץ שפיים, שהרבתה להלחין שירי משוררים. שיר זה, שהולחן בסגנון "השיר האמנותי", בוצע על-ידי הרכב קולי באירוע פנימי של הקיבוץ, אך לא מעבר לכך.⁴¹ שנת 1967 היתה גם השנה שבה התקיימה הופעת הבכורה של "מגש הכסף" בביצוע לקהת המחול של יונתן כרמון, כשאת המוסיקה למופע חיבר המלחין גיל אלדמע.⁴²

גם מלחיני המוסיקה הפופולארית פנו אל השיר, ובראשם נורית הירש. הירש כתבה את המוסיקה ל"מגש הכסף" בשנת 1973 (לפני מלחמת יום הכיפורים), והוא נמסר לביצוע לזמר יהורם גאון, שהכליל אותו באלבומו "אהבה ים תיכונית" שיצא לאור באותה שנה.⁴³ אף שאמנותה המוסיקלית של הירש אינה ניתנת להגדרה ברורה במושגים אידיאולוגיים, אפשר לומר כי רפרטואר השירים שהלחינה כולל בתוכו טקסטים בעלי גוון הירואיי-ציוני – דוגמת "עושה שלום במרומיו" או "רק בישראל", וכן שירו של ר' יהודה הלוי "ציון הלא תשאלי". היא גם הקפידה מאז ומתמיד לכלול ברפרטואר שלה שירי משוררים – בכללם ביאליק, אלתרמן עצמו, לאה גולדברג ורחל. מבחינות אלה הבחירה ב"מגש הכסף" אינה מהלך יוצא דופן.⁴⁴ יתרה מזו: בסגנון שבו בחרה הירש להלחין את השיר – וכן בצורת העיבוד המוסיקלי – יש בהחלט היענות לדרמטיות ולפאתוס הטמונים בו מלכתחילה. לזה מתווספת בחירת המבצע – הזמר יהורם גאון, שמאז שלהי שנות

³⁹ אלכסנדר, ח', **מגש הכסף**, ספרייה מוסיקלית קטנה (77), המרכז לתרבות ולחינוך, תשי"ח.

⁴⁰ ההקלטה שמורה בארכיון "קול ישראל".

⁴¹ לירון, ציונה, **מפגשים**, הוצאת ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל, מפעלי תרבות וחינוך (הספרייה למוסיקה ע"ש נסימוב, מס' 308), 1985, עמ' 28 – 29. הפרטים נודעו לי בשיחה עם ציונה לירון ב-6.4.2006.

⁴² מופע הבכורה של "מגש הכסף" נערך באולם "אולימפיה" בפריס, והוא הפך מאז לחלק מרפרטואר הקבע של הלהקה, שבמשך שנים הופיעה בהו"ל כמייצגת של המחול העממי בישראל. "היה זה שירו של אלתרמן ששימש מקור השראה לריקוד של כרמון, והוא מומחש בתמונת הסיום – הנער והנערה, המייצגים את כל הנוער שהקריב את חייו למען עצמאות ישראל. הכוריאוגרפיה של 'מגש הכסף' של כרמון מגלמת בתוכה פרקים כואבים של ההיסטוריה של ישראל המודרנית, עד לרגע שבו ניתנה העצמאות". ישנה השואה שבה פליטים מנסים לזחול מתוך הגיהנום. ישנם עולים בלתי-לגליים בזמן המנדט הבריטי [...] וישנה מלחמת העצמאות על מחירה הכבד. כאב, שכול גבורה ואומץ מתורגמים בכישרון לתנועות מחול". (מתוך התוכנית של המופע "לינקולן סנטר", ניו-יורק 1984).

⁴³ **אהבה ים תיכונית**, NMC/CBS 70116 1973. יצוין כי גאון כלל את השיר גם באלבומו הרטרוספקטיבי משנת 2004, "המיטב" (NMC/CBS 20713-2) הכולל מבחר של ארבעים ושניים שירים מכל הזמנים.

⁴⁴ עם זאת, בשיחת טלפון אתי, התקשתה נורית הירש להסביר מדוע בחרה להלחין את "מגש הכסף", והאם היה גורם חיצוני כלשהו שהוביל אותה לכך דווקא באותו זמן.

השישים נתפש כזמר בעל דימוי לאומי-פטריוטי, המייצג את ההסכמה הכללית והמזוהה עם כמה מערכי היסוד שטופחו בחברה הישראלית: אהבת הארץ, נאמנות למדינה, הערצת הגבורה והלוחמים, פולחן הצבר ("בלדה לחובש", "גשר אלנבי", "מעל פסגת הר הצופים").⁴⁵ גאון נבחר גם להיות מבצעו של השיר על-פי המוסיקה שחיבר נחום היימן, מן הבולטים שבמלחינים המזוהים עם המודוס של "שירי ארץ ישראל". גרסתו של היימן – המתרחקת מן הסגנון המוגבה שבו בחרה הירש – נכללה לראשונה בתקליטור שנערך על-ידיו (2001), ובו מבחר משירי אלתרמן פרי עטם של מלחינים שונים. הוא אף קרא לו: "מגש הכסף". בחוברת הסבר שצורפה לתקליטור כתב היימן כי במשך שנים רבות התייצב מלא יראה מול הטקסט של אלתרמן מתוך כוונה לחבר לו מוסיקה, אך סיבות שונות מנעו את ביצוע העבודה:

לאורך שנות יצירתי הלחנתי רבים משירי נתן אלתרמן אך דווקא את "שיר השירים" של אלתרמן – "מגש הכסף" – לא עלה בידי להלחין עד כמה למרות שפעמים רבות ישבתי בוהה מול הטכסט המופלא של השיר ולא הסתייע בידי להתגבר על גדלותו. בשנת 2001 הולחן השיר (והפעם לשביעות רצוני) ובביצועו המרגש של יהורם גאון הוא חותם את התקליטור.⁴⁶

וזה כנראה הטעם מדוע הגיע היימן להלחנת השיר רק כעבור יותר מחצי מאה לאחר הופעתו, בעידן שבו נראה היה בבירור כי "מגש הכסף" איבד זה מכבר את המעמד המרכזי שהיה שמור לו בשיח הלאומי.

ה

שנת 1973 – שהיא שנת מלחמת יום הכיפורים, שבה שר יהרם גאון בקול גדול את "מגש הכסף" על-פי הלחן של נורית הירש – היא שנה של מפנה בתולדות מדינת ישראל במובנים רבים, ובכלל זה היא מסמנת את תחילת בחינתם מחדש של ערכי היסוד שהזינו

⁴⁵ בנימוקי חבר השופטים להענקת פרס ישראל בתחום הזמר העברי לשנת תשס"ד ליהורם גאון נאמר עליו כי "פשטות הופעתו העממית וכישרונו האדיר חיבבו אותו על אזרחי המדינה מדין ועל אילת, מאנשים פשוטים וקשי יום, דרך חיילי צה"ל הלוחמים והעומדים על משמרתם, ועד לשועי הארץ ומנהיגיה".

⁴⁶ **מגש הכסף: משירי נתן אלתרמן** (בסדרה **נוסטלגיה עברית**), עריכה והפקה: נחום היימן, הוצאת הליקון, 02-94166. "מגש הכסף" הוא השיר החותם את התקליטור. יצוין כי באותה שנה בוצעה לראשונה אורטוריה שחיבר היימן על-פי "שירי מכות מצרים" מאת אלתרמן.

את החברה הישראלית מאז ייסוד המדינה. התפתחויות מדיניות במהלך שנות השמונים והתשעים אף חידדו תהליך זה. כל זה השתקף היטב ביחס ל"מגש הכסף". אמנם, כפי שכבר נוכחנו לדעת, במוסדות רבים – מערכת החינוך, תנועות הנוער, הצבא – הוסיף הטקסט למלא תפקיד פעיל בייצוג המיתוס הציוני, אף כי במידה הולכת ומתרופפת; בה בעת מתגבשת אסטרטגיה אידיאולוגית ורטורית הפוגמת בחסינותו של השיר, זאת במטרה לערער על מעמדו של הקאנוני ובדרך זו לבטא ביקורת, הסתייגות ואף שלילה של המדינה וערכיה.

פרודיה ספרותית לוחמנית שחיבר דן אלמגור בעקבות "מגש הכסף" היא שבישרה את המפנה. כשנה וחצי לאחר תום מלחמת יום הכיפורים העניק שר הביטחון שמעון פרס את "אות מלחמת יום הכיפורים" לקודמו בתפקיד משה דיין. הטקסט נערך בביתו של דיין בצהלה. בעקבות הידיעה כתב אלמגור טור מחורז המבוסס על שירו של אלתרמן – משורר שהיה נערץ גם על פרס וגם על דיין – והוא פורסם בעיתון **הארץ**. מכל לכול, ביקש אלמגור להשמיע בו דברי ביקורת על משה דיין, ולהציגו כמי שאחראי בעיניו ל"מחדל" הנורא; אולם המהלך הרטורי שאותו נקט אלמגור, שלא היסס לעשות שימוש נלעג בטקסט שנעטר בהילה של קדושה – מסמן, בעצם היותו, את הבקיע שנתהווה בבסיס ההסכמה הכללית שעליה נסמכה החברה הישראלית עד אז, זו שנתגבשה בכור-המצרף של מלחמת העצמאות.⁴⁷

בחלק הראשון של השיר – על רקע התפאורה הלילית הקסומה המוכרת מן השיר המקורי ("... וְהָאֶרֶץ שְׁקֵטָה. עֵין שְׁמַיִם אוֹדְמֶת") נראה משה דיין כשהוא ממתין בביתו בשכונת צהלה "לְקַבֵּל אֶת הַנֶּס / שְׁעָלָיו לֹא חָלַם" – זה נס התקומה המוחלף עתה בעיטור המחולל של מלחמת יום הכיפורים. וכמו הנס, כך גם ה"טקסט" הרה-הגורל שבשיר של אלתרמן מוחלף בטקסט המונמך שבו משמש "מגש הכסף" ככלי למסירת המדליה למי שאינו ראוי לה. לזה נלווית אמירתו של שמעון פרס כי "רק בְּזִכּוֹת אֲנָשִׁים שְׁכַמוּךְ / הִיָּתָה מְלַחְמָה שְׁפֹזָת אֶפְשָׁרִית!" אמירה שלא רק מטילה על דיין (בלשון סגי נהור) את האחריות

⁴⁷ השיר פורסם ב**הארץ** ב-26.3.1976. קודם לכן פנה אלמגור לשני עיתונים – **מעריב וידיעות אחרונות** – ואלה סירבו לפרסמו. לאחר הופעתו ב**הארץ**, פורסם השיר בשני העיתונים הללו כמודעה בתשלום ביוזמת של הורים שכולים, תחת הכותרת "מוגש לעם בישראל ע"י משפחות שכולות ממלחמת יום הכיפורים" (**מעריב** 31.3.1976; **ידיעות אחרונות**, 6.4.1976). בעקבות פרסום השיר הופיעו תגובות שונות עליו בעיתונות היומית. יצוין כי דן אלמגור התנסה כבר בעבר בכתיבת פרודיה על "מגש הכסף" במסגרת תוכנית הרדיו הסאטירית "שלושה בסירה אחת", שבה התייחס לעליית המחירים וליוקר המחיה. ראו: "מגש הכסף: בנוסח 'הטור השביעי' לנתן אלתרמן", בתוך: האזרחי, יהודה, שמעוני, יצחק (עורכים), **שלושה בסירה אחת – הפלגה שלישיית**, הוצאת מעריב, 1958, עמ' 111 – 113.

למלחמה, אלא אף ממירה את מלחמת התקומה המקודשת במלחמה שזכתה לכינוי "מלחמת המחדל". חילול הקודש אף עולה מדרגה בחלקו השני של השיר, כאשר מופיעים בו שני גיבוריו – נערה והנער – כשהם נושאים עדיין את אותם סממנים שהעניק להם אלטרמן: "נוֹטְפִים טְלָלִי נְעוּרִים עֲבָרִים [...] / וְאֵין אוֹת אִם חַיִּים הֵם אוֹ אִם יְרוּיִים". בהמשך השיר, בתשובה לשאלתו של אחד השומרים הדורש מהם להזדהות, מעידים השניים על עצמם כי זה עתה באו מבית־העלמין בקריית שאול, מקום קבורתם של רבים מחללי המלחמה. בעת בואם המסיבה עדיין בעיצומה, ובעוד ראשי המדינה מרוקנים כוסותיהם, מנהלים שיחה קלה ומשמיעים דברי ברכה – ניצבים העלמה והעלם "דום", צופים משתאים אל מול מה שמתחולל סביבם. וזה גם הרגע שבו "האומה", המתוארת כ"שְׁטוּפֵת דְּמַעַ וְהֶלֶם" (תוך רימוז ל"הלם" של מלחמת יום הכיפורים) מוצאת את עצמה תוהה לא אל מול הלוחמים (כבשיר המקורי), אלא דווקא אל מול ראשי המדינה, פרס ודיין. ועל שאלתה: "אֵיךְ הֵעֲזַתָּם [...]?" – "וְהַשְׁנִים שׁוֹקֵטִים, / יַעֲנוּ בְּקִרְיָה (שׁוֹכְבִים שְׁפֹאֵלָה!): / תִּקְפְּצִי לְנוּ: / טוֹב – מְדִינַת הַיְהוּדִים?" כך אכן יאמרו, "וְהַשְׁאָר יִסְפֵּר בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל".⁴⁸

בכתיבת הפרודיה על "מגש הכסף" פירק דן אלמגור את השיר מיסודותיו: ההצגה המרטיטה של רגע הבריאה של מדינת ישראל בכור־המצרף של דם לוחמיה האמיצים הומרה בהצגת דימויה של מדינה מסואבת, המונהגת על־ידי אנשים מושחתים ונהנתנים. השיר נמנע אמנם מלפגוע בשמם הטוב של צעירי הארץ, המוכנים כאז כן עתה להקריב את חייהם על מזבח המולדת אלא שבניגוד לימי מלחמת העצמאות ו"מגש הכסף", מותם של הצעירים מוצג על־ידי הכותב כתוצאה של פוליטיקה הרפתקנית שעשתה את חייהם ודמם הפקר. ונראה שדווקא בשל הרפרור לשיר של אלטרמן, על מכלול המסרים הגלומים בו, ובכלל זה אלה שיוחסו לו במרוצת השנים, מבטא "מגש הכסף" בגרסתו של דן אלמגור את קריסתו של האתוס הלאומי־הציוני כפי שהוא גובש ונתפש מאז תש"ח, ועוד יותר מזה – את קץ ההיקסמות מ"מדינת היהודים". אי־לזאת גם משפט הסיום של השיר, אף שהוא

⁴⁸ בעקבות פרסום השיר האשים מנחם דורמן, הממונה על עיזבון אלטרמן, את דן אלמגור בהפרת זכויות יוצרים ואיים עליו בפנייה לבית־המשפט – אם לא יתנצל. אלמגור סירב, ולבסוף זומנו השניים למשפט חברים באקו"ם, שבו ערער אלמגור על זכות הוועדה לדון בשאלת הזכות לכתיבת פרודיה ספרותית, שהיא לדבריו "זכות עתיקת־יומין, שימיה כימי היצירה הספרותית". אלמגור בא לבירור כשהוא מצויד בחוברת ובה עשרים שירים עבריים שנכתבו כפרודיות על שירים "קדושים". בסיום הדיון קיבלה הוועדה את טיעונו של אלמגור (דן אלמגור במכתב שנשלח אלי ואל עמיתי זאב צחור בעקבות הרצאתי בקונגרס העולמי למדעי היהדות, ללא תאריך).

מובא כלשונו ("והשאר יסופר בתולדות ישראל"), נושא עמו משמעות חתרנית, המטילה מן הסתם, ספק במטען הכמו־משיחי הנלווה אל מילות הסיום של השיר המקורי.

שימוש ציני לא פחות בטקסט של אלתרמן לצורך הטחת ביקורת ועלבונות כלפי המנהיגות הלאומית נעשה על־ידי עמוס עוז בתקופת מלחמת לבנון. שירו של עוז נדפס בעיתון **הארץ** סמוך לפרוץ המלחמה, והוא נכלל אחר־כך באנתולוגיה של שירי מלחמת לבנון שבה מוצגת השירה שנכתבה בתקופת המלחמה כשירת מחאה, המסמנת לא רק ביקורת והסתייגות מן המלחמה ומטרותיה, אלא שבר עמוק בהסכמה הלאומית ופגיעה בדימויה של מדינת ישראל כפי שהיא נגלית מעתה לעיני משורריה: "קרבת הזמן דרושה כאן להחרפת האמירה הפוליטית לפני שיתמסס ויתפוגג רושם רעידת־האדמה הריגשית שפגעה ברבים מאתנו במהלך השנה האחרונה [...] זהו ספר שאינו מבקש לאזן איזונים או לייצג את תגובתה הכללית של התרבות הישראלית על מלחמה אומללה זו. במקום לאזן הוא בא להוקיע, ובמקום למצות את עושר הביטוי הוא בא לבקר ולעתים גם לגדף" – כותבים העורכים.⁴⁹

שורות הפתיחה של השיר הן אלה:

[...] וְהָאָרֶץ תִּשְׁקֹט. וְלַעִין נִדְהָמָת

הַתְּגָלוֹ הַדְּבָרִים, בְּדָפוּס, בְּעֵתוֹן:

יִשְׂרָאֵל נִהְרָגָת, הוֹרָגָת, לוֹחֶמָת,

פְּדֵי לָתֵת

לְאִמְרִיקָה

אֵת לְבָנוֹן.

הטיעון שמעלה עוז הוא חד־משמעי: מלחמת לבנון היא מלחמה שבה מדינת ישראל שולחת את בניה לגיא ההריגה כדי לשרת אינטרסים אמריקניים; זאת ברוח דברים המצוטטים בראש השיר בשמו של ראש הממשלה מנחם בגין, שהם שונים מאוד מן הדיבור

⁴⁹ עוז, עמוס, "מגש הכסף 1982", **הארץ**, 7.9.1982. השיר נכתב בחולדה ב-3.9.1982. חזר ונדפס, בתוך: חבר, חנוך, רון, משה (עורכים) ואין תכלה לקרבות ולהרג: שירה פוליטית במלחמת לבנון, הקבוץ המאוחד, תשמ"ג, עמ' 119 – 121. וראו "אחרית דבר", שם, עמ' 132.

הנאצל של ויצמן המובא בפתח השיר שחיבר אלתרמן: "אנחנו נתנו לארצות-הברית במתנה לבנון נקייה וחופשית ופרו מערבית ולעומת זאת רוצה ארצות-הברית לקחת מאתנו את יהודה שומרון ורצועת עזה".⁵⁰ מותם של יואב, גדי ודן, גיבורי "מגש הכסף" בנוסח של עוז, לא נועד אפוא לשרת את המטרה הנעלה של תקומת מדינת היהודים, אלא הוא נועד למטרה פחותת ערך ממנה: "כדי לתת/את לבנון/ ליונייטד סטייטס". אי-לזאת שונה גם תוכנו של ה"טקס" מרטיט הלבבות שלו היינו עדים בשיר המקורי לטקס משפיל ומבזה שבמהלכו מתייצבת ישראל "קרועת לב אך נושמת" להגיש לנשיא ארצות הברית, רונלד ריגן, את מה שמגדיר הכותב כ"מנחת הדמים".

נקודת השיא של השיר היא הבית השישי, שבו מומרת דמותם הטהורה של צעירי הארץ, נוטפי טללי הנעורים – זו העולה משירו של אלתרמן – בדמותם שלחיילים-כובשים היוצאים למלחמת הרג וחורבן בארץ לא להם:

אָז מְנַגֵּד יֵצְאוּ

יּוֹאֵב גָּדִי וְדָן

וְאֵט אֵט יֵצְעָדוּ הֵם אֶל מוֹל הָאֲמָה.

לוֹבְשֵׁי חֵל וְחָגוֹר וְכַבְדֵי נְעֻלִים

בְּנִתִיב יַעֲלוּ הֵם

הַלֹּחַ וְהַחֲרָשׁ

הַעֲרִים הַשְּׂרוּפוֹת, הַיְלָדִים כְּלִי גַפִּים,

יֵלְכוּ אַחֲרֵיהֶם

וְהָדָם

וְהָאֵשׁ.

⁵⁰ בפרסום שבאנתולוגיה צירף עמוס עוז את ההערה הזאת: "שיר זה מתייחס רק לדבריו של מר בגין. את דעתי על המלחמה עצמה הבעתי בכמה מאמרים". מתוך "אחרית-דבר", שם, עמ' 132.

גם עמוס עוז, כמו דן אלמגור לפניו, ביקש להתריע על היפוך הערכים ועל חילול קודשי האומה. "מלחמת אין ברירה" היתה ל"מלחמת ברירה", צבא הגנה לישראל היה לצבא כיבוש לכל דבר ועניין, הניזון על-ידי הלוחמנות הרוויזיוניסטית ("בדם ואש יהודה נפלה / בדם ואש יהודה תקום"), אשר סימני הזיהוי שלו אינם עוד "עקבות יום-הפרך וליל קו-האש", כבעבר, אלא ערים שרופות וילדים נטולי גפיים. גם הדימוי המרכזי בשיר – "מגש הכסף" – מאבד את זוהרו: שכן לשאלה הדרמטית "מי אתם?" – שאף שאינה מופיעה בשיר בלשון זו – משיבים צעירים-הלוחמים כך: "הַיֵּינוּ מִגֶּשׁ הַכֶּסֶף שְׁעָלָיו נִתְּנָה לְבָנוֹן / לְדוֹד סָם / שְׁאֵינָנוּ / אוֹמֵר / תּוֹדָה". גם שורות הסיום של אלתרמן, המצוטטות כלשונן – "וְהַשָּׂאָר יִסְפָּר בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל" – מאבדות את התוקף שהיה שמור להן בנוסח הקודם. הפאתוס של אלתרמן התחלף אפוא באירוניה של עוז, והצהרת ההזדהות עתירת התהודה של המשורר עם הקולקטיב הלאומי הומרה בשיר מחאה קנטרני המפוגג ללא רחם את הילת הקדושה האופפת את הסיפור הציוני.

1

בינואר 1984 נערכו בבתי-הקולנוע בארץ הקרנות הבכורה של סרט ישראלי חדש, "מגש הכסף" שמו, יצירתו של הבמאי יהודה (ג'אד) נאמן. ואף שמלאכת ההפקה נעשתה ברובה במהלך מלחמת לבנון, הרי שהתסריט עצמו הושלם עוד ב-1981, מה שמעיד כי הסרט נוצר על רקע התמשכות הסכסוך הישראלי-פלשתינאי, ולא כתוצאה מלחמת לבנון.⁵¹ עם הקרנתו זכה הסרט לתשומת-לב ציבורית ולכיסוי תקשורתי נרחב, וזאת בשל תוכנו הפוליטי – שנראה אז חדשני: היה זה אחד הסרטים הראשונים שעסקו בצורה ממוקדת בסכסוך, ביקרו קשות את הממסד הציוני – והעניקו לגיטימציה למאבק הלאומי הפלשתינאי. מבחינת ההישג הקולנועי לא נהנה הסרט משבחי הביקורת. "מכל היבט ובחינה, 'מגש הכסף' הוא סרט ישראלי רע" – כתב אהרן דולב במדור הקולנוע של העיתון **מעריב**.⁵²

⁵¹ **מגש הכסף** (תסריט), 1981 (חוברת משוכפלת). על הסרט ראו אצל מאיר שניצר, **הקולנוע הישראלי**, כנרת, 1984, עמ' 246. בצד הבאת הנתונים על הסרט, מציג שניצר בצורה תמציתית (כדרכו בספר) את רשמיו מן הסרט: "הפוליטיקה כאתגר מוסרי. ניסיון מעניין ליצור זיקה בין הפאטליזם בנוסח הסרט האפל ההוליוודי, לבין הסכסוך המזרח-תיכוני. ביצוע קולנועי לקוי, בצירוף אמירה פוליטית מבלבלת, מביאים לתוצאה הבלתי מספקת של 'מגש הכסף'; כאילו נלכדו עושי הסרט בדילמה המטרידה את הגיבור שלהם".
⁵² "המגש שהחליד", **מעריב**, 2.2.1984.

עלילת הסרט הפתלתולה – שאותה רקמו רוחמה מרטון, אמנון לורד ויהודה נאמן – גוללה את סיפורו של צעיר ישראלי בשם יוני גולדמן, המגולם על-ידי השחקן גידי גוב: גולדמן, המקורב לחוגי השמאל ואוהד את העניין הפלשתינאי, נוטל על עצמו להעביר באורח לא חוקי סכומי כסף ניכרים מגרמניה לארץ כדי לסייע בהקמת אוניברסיטה ערבית-פלשתינאית. אלא שבשובו לארץ מסתבך גיבור הסרט עם שירותי הביטחון הישראליים מזה, הרואים בו משתף פעולה עם הפלשתינאים, ועם פלשתינאים קיצוניים מזה, הדוגלים במאבק מזוין ובטרור ושבתוקף זה חושדים גם בטוהר כוונותיו. בסצנת הסיום של הסרט, העשויה היטב, עושה גולדמן מאמץ נואש להיחלץ מן הסבך ולצאת את גבולות הארץ; אלא שעל רציף נמל עכו, שם ממתינה לו סירת מילוט, אורבים לו גם אנשי שירות הביטחון וגם מתנגדיו מן הצד הפלשתינאי. כל אחד מהם יורה בו כדור אחד – והוא מוצא את מותו.

הרמיזה לטקסט של אלתרמן מתקיימת בכמה מישורים, אף כי הכוונה היא אחת ואין בלתי: ערעור על תקפותו של "מגש הכסף" כאייקון ציוני על-ידי המרתו בסמל המזוהה עם האתוס הלאומי הפלשתינאי שולל הציונות או המתריס כלפיה – ועם שאיפתם של הפלשתינאים לעצמאות מדינית. שמו של הסרט – "מגש הכסף" – מתייחס, כמובן, למענק הכספי העצום (חצי מיליון מארק) שאותו מעביר יוני גולדמן מגרמניה לארץ; משמע ש"מגש הכסף" – זה "שעליו ניתנה מדינת היהודים" – אמור לשמש מעתה אמצעי לקידום האינטרס של העם הפלשתינאי, ולא של העם היהודי. יתרה מזו: יוני גולדמן, הצעיר הישראלי יפה הנפש, בעל העבר הקרבי – לכאורה, בן דמותם של הנערה והנער, נוטף טללי הנעורים העבריים – מתגייס עתה, בשנות השמונים, למטרה אחרת, שתכליתה להיטיב עם הפלשתינאים ולקרב את עצמאותם. ואם לא די בכך, הרי שהשם "מגש הכסף" מופיע גם בשמו של מועדון המשמש מקום מפגש של גיבורי הסרט; ודווקא במקום הנושא שם זה מתקיים מופע של זמרת (נורית גלרון) שבו היא משמיעה שיר המגנה בצורה בוטה את עושק הפלשתינאים והמציג את דמותו של הישראלי (המתנחל) במלוא כיעורה. וזה לשון השיר המושמע מפיו של יוני גולדמן, שהוא גם זמר ופזמונאי "לעת מצוא".

בְּחִלּוּמֵי רְאִיתִי פְּלָחִים עֲרָבִים

וּמַעֲיָן זֹרֵם שֶׁם מְשַׁקָּה אֶת הַפְּרָדְסִים

אֶחָר כִּךָ הִתְגַּלּוּ לִי כַּמָּה מְבִנֵי בְּטוֹן

וּמְכוֹנֵת קְדוֹחַ קְדָחָה שָׁם בְּאֵרוֹת

לְאֵן זָרְמוּ הַמַּיִם אֶת זֹאת תִּנְחָשׁוּ

כְּשֶׁהַשְּׂדוֹת הוֹרִיקוּ בְּהַתְנַחְלוֹת הַיְהוּדִית

יִבְשׁוּ הַפְּרָדְסִים בְּכֶפֶר הָעֶרְבִי

אַחַר כֵּן מָה קָרָה הַפֶּל כְּמוֹ בְּחֵלוֹם

בְּשׁוֹק הַפּוֹעֲלִים בְּעִיר הַיְהוּדִים

עוֹמְדִים כָּל בְּנֵי הַכֶּפֶר וּמְחַפִּים בְּתוֹר

לְעִבּוּדָה עֵבְרִית בְּשְׂדוֹת הַיְהוּדִים [...]⁵³

השמעת השיר בעל התוכן הפרובוקטיבי אינה עוברת ללא תגובה: בעוד הזמרת נמצאת על הבמה נשמעות קריאות מחאה מצד כמה מבאי המועדון ובמקום מתחוללת תגרה רבת. אולם גם אירוע זה, הבא להצביע על השיר כעל טקסט שנוי במחלוקת, אין בו כדי לטשטש את המסר הגלום בו. לשאלתו המזמינה של העיתונאי חיים הנגבי, שאהד את הסרט, "מה פתאום כתבת שיר, ועוד כזה מרגיז" – סיפר יהודה נאמן, מחבר השיר, כי בהלך סיור בבקעת הירדן ראה במו עיניו כיצד מבנה בטון חדש, שהוקם לשימוש המתנחלים, אֶכְסֵן בתוכו משאבה שהזרימה מים בכמות גדולה להתנחלויות נערך וגלגל, וזאת על חשבון מכסות המים שנועדו לכפר הערבי הסמוך עוג'ה. "שאלנו את הכפריים למה אינם חופרים בארות. השיבו שלא קיבלו רישיונות. המראה הזה" – מסכם נאמן – "יכול להכריח אפילו אחד כמוני לכתוב שיר".⁵⁴

במאמרים וברשימות הרבים שליוו את הופעת הסרט עלה גם עניין בחירת השם, ועוד יותר מזה – השימוש במיתוס של "מגש הכסף" לצורך ניסוחו של מסר חתרני, המערער על הנחות היסוד של הטקסט האלתרמני ועל הפרשנות שנלוותה לו במוצת הנשים. חיים הנגבי, שנדרש לעניין, דיבר בלעג על תביעה שהופנתה למפיקים על-ידי "הקרן לעידוד סרטי איכות מקוריים" לוותר על השם, "ובלבד שהסרט לא ישא את השם

⁵³ את המוסיקה לשיר חיבר רפי קדישזון.

⁵⁴ הנגבי, חיים, "מלכלכים את השב"כ", כותרת ראשית, 18.1.1984

'מגש הכסף', שמא תחולל הקדושה הלאומית שהוטמעה ברבות השנים במילותיו אלה של נתן אלתרמן". הוא אף ידע לספר כי בלחץ המממנים הוסכם על שינוי השם, אולם הסכמה זו כנראה לא יצאה אל הפועל.⁵⁵ מצדו האחר של המתרס התייצב העיתונאי חגי אשד, מבכירי העיתונאים של דבר, שהקדיש את מדורו "בזווית חדה" למתקפה חריפה על הסרט: הוא הגדיר אותו כ"סרט פלשתינאי דובר עברית", מחזה על עיוות דמותו של הגיבור הישראלי הקלאסי (הקיבוצניק-הצנחן וכו'), ומעל לכול הציג את הבמאי, יהודה נאמן, כמי שמגלה הזדהות מלאה עם המאבק הפלשתינאי נגד ישראל והציונות, אף אם עדיף היה לטעמו לנהל מאבק זה בדרך לא מזוינת. בין שאר הדברים אומר חגי אשד:

עדות טובה לכך היא בחירת שמו של הסרט. סמל מאבקו של הנוער העברי הלוחם שהגיש לעמו את עצמאותו ואת מדינתו על "מגש הכסף". את הסמל הזה מעביר יהודה נאמן מראשו של הנוער העברי אל ראשו של הנוער הפלסטינאי, הנלחם בנוער העברי ובמדינה שהוא לחם למענה. מראשו של "יוני" לראשה של ג'מילה. מה מציג ליהודה נאמן בסרט זה? איך נוצקה לתוכו התערובת של שנאה ואהבה נכזבת לעברו ולזהותו של "יוני"? ואולי לא רק של "יוני".⁵⁶

אשד זכה לתמיכה גורפת מצדו של עורך ידיעות אחרונות הרצל רוזנבלום, שנודע בעמדותיו הימניות. רוזנבלום כתב: "לא ראינו את הסרט 'מגש הכסף' של הבמאי הישראלי (היהודי) יהודה נאמן, ולאחר מה שקראנו עליו בדבר גם לא נלך לראותו". להלן מצטט רוזנבלום מדברי אשד, ובמיוחד את השורות שלעיל שבהן מערער הכותב על הבחירה בשם הסרט, שגם לדידו הוא בגדר חילול הקודש. וכמעין הד לדבריו של אשד הוא חתם את דבריו בשאלה רטורית, שממנה משתמע בבירור כי לגבי דימוי הסרט איננו כלל וכלל מקרה פרטי, אלא אירוע מייצג: "וזה אמנים שאלת השאלות: איך נוצרה בלב צעירינו שנאה עצמית שחזרה שכזאת?"⁵⁷

בהתבוננות רטרוספקטיבית על התקופה כתב יהודה נאמן מעמדתו כחוקר קולנוע כי היו אלה סרטי שנות השמונים שבהם עוצב מחדש הסכסוך היהודי-ערבי מתוך ערעור

⁵⁵ שם, שם.

⁵⁶ אשד, חגי, "מי הרג את יוני", דבר, 24.1.1984.

⁵⁷ רוזנבלום, הרצל, "כמה הערות אגב", ידיעות אחרונות, 27.1.1984.

גורף על עלילת-העל הציונית, כפי שזו נתגבשה במרוצת השנים בתודעה הקולקטיבית. לדעת נאמן, התגבשה עלילה זו, בין ביתר, בהשפעת סרטי הריאליזם הציוני, אשר גוללו – כ ל אחד בדרכו שלו – את "סיפור הגשמת הפרוגרמה הציונית בפלשתינה". את המעבר לעידן החדש סימן, לדבריו, הבמאי רם לוי בעיבוד הטלוויזיוני לסיפורו המכונן של ס' יזהר "חרבת חזעה", שלאחריו באו זה אחר זה סרטיהם של יוצרים כמו דניאל וקסמן, נאמן עצמו, אורי ברבש ואחרים. ואף שאין נאמן נוגע באורח ישיר בסרט "מגש הכסף", הרי אין ספק שהוא שעמד לנגד עיניו בעת שכתב את הדברים האלו:

סרטי הסכסוך של שנות השמונים הפכו תפישה זו על-פיה, בשעה שהפשיטו את המפעל הציוני מן המחלצות של "שליחותו של האדם הלבן" והציגו את הסכסוך הישראלי-פלסטיני באור מציאותי יותר של מאבק עיקש ולא מתפשר בין שתי תנועות לאומיות, שטוענות לזכות על אותה טריטוריה. יתרה מזאת, סרטים אלה הכירו לראשונה בסבלם של הפלסטינים ובאחריותה המוסרית וההיסטורית של ישראל למעשי העוול שהמפעל הציוני והתיישבות היהודים בפלשתינה גרמו לערבים. אם אמנם היו סרטיה ריאליזם הציוני חלק בלתי נפרד מן ההיסטוריוגרפיה הציונית, הרי שהחל מסוף שנות השבעים, עוד לפני הופעתם של ההיסטוריונים החדשים בסוף שנות השמונים, חתרו סרטי הסכסוך לרביזיה של ההיסטוריוגרפיה הזאת.⁵⁸

אחרי הסרט בא הספר: את הספר **חילמי שושא מגש הכסף** ערכו אריאלה אזולאי וחיים דעואל לוסקי, ונכללים בו דברים שלוקטו או נכתבו בעקבות רצח הנער חילמי שושא על-ידי נחום קורמן בכפר חוסאן – אחד האירועים הקשים ורביי-ההתהודה שהתרחשו במהלך האינתיפאדה הראשונה. קורמן, שהיה רכז הביטחון של התנחלות הדר-בית"ר, הו זה שגרם למותו של הילד: לפי כתב האישום שהוגש נגדו נתפס הילד בעת מרדף אחרי זורקי אבנים: קורמן הכה אותו ובעט בראשו, ובעת ששכב על הארץ דרך על צווארו והכה בראשו בקת אקדח. הילד בן העשר נפצע אנושות ב-28 באוקטובר 1996, ומת למחרת, ב-29 באוקטובר.⁵⁹

⁵⁸ נאמן, ג'אד, "הכד, הלהב והגביע הקדוש: סרטי הסכסוך היהודי הערבי והרומנסה", בקובץ: גרץ, נורית, לובין, אורלי, נאמן ג'אד (עורכים), **מבטים פיקטיביים: על קולנוע ישראלי**, האוניברסיטה הפתוחה, 1991, עמ' 307.

⁵⁹ אזולאי, אריאלה, דעואל לוסקי, חיים (עורכים), חילמי שושא מגש הכסף, תל-אביב, נובמבר, 1997, עמ' 94. עם משתתפי החוברת נמנים (לבד מהנוכחים לעיל) עדי אופיר, דן דאור, אלכס ליבק, שבא סלהוב, יגאל סרנה, עובדיה עזרא ומשה צוקרמן.

ספר זה הוא למעשה חוברת זיכרון לחילמי שושא: בין קפלי העטיפה העשויה בשחור נכללות עדויות על נסיבות מותו, תצלומים (דיוקנו, בני משפחתו, ההלוויה, ימי האבל, דמויות המצולמות על רקע התקרית שבה נפגע), שירים שנכתבו עליו ולכבודו, מאמרים שונים, וכן חומרים המתעדים את מעשהו של נחום קורמן – בכלל זה פרוטוקולים של הדיונים שנערכו בעניינו בבית המשפט המחוזי בירושלים. בצד העיסוק בחילמי שושא עצמו או סביבו מכילה החוברת התייחסויות שונות – ברמה של הבאת מידע או פרשנות – שעניינן מאורעות האינתיפאדה, תוך שימת דגש על ממדי ההרג בכלל ועל מותם של ילדים בפרט. כמו כן מכילה החוברת מידע על עוולות שנעשו כלפי התושבים הפלשתינאים מתוקף הנוכחות הישראלית בשטחים: דמותו של הישראלי המכוער – המתנחל – זה שנרמז עליו בישרם של נאמן וקדישזון המוצג במהלך הסרט "מגש הכסף", חוזרת ועולה בווריאציות שונות גם כאן. במתקפה המתנהלת בחוברת זו אל מול ה"רוע" הישראלי לא מהססים העורכים לרמוז שוב ושוב לדמיון שבין גורלם של הפלשתינאים לבין גורלם של היהודים בשואה. מנייה וביה מוארת דמותו של האדם הישראלי באור מאוד לא מחמיא, כאילו היה אף הוא קלגס נאצי.⁶⁰

אולם המוטיב המקנה בליטות לחוברת והמתעל את משמעותה האידיאולוגית הוא המוטיב של "מגש הכסף": דבר זה בא לידי ביטוי בכותרת המכילה את צירוף המילים הטעון "חילמי שושא מגש הכסף"; בהצגת עבודתה של האמנית מיכל נאמן בראש החוברת, ובדברי הפרשנות הנלווים לעבודה זו. במקורה נוצרה עבודתה של מיכל נאמן בעקבות הידיעה על נסיבות מותו של חילמי שושא, ובלא קשר ליוזמה להוצאת חוברת הזיכרון. נאמן ציירה משבצות על גבי לוח עץ, כיסתה אותו בסדרה של רצועות הדבקה (מסקינג טייפ) הערוכים שתי וערב, ועליהם טפטפה טיפות של צבע כסף – "כמו דמעות", כפי שאמרה לי בריאיון טלפוני.⁶¹ וזה היה לדידה "מגש הכסף". על גבי משטח זה כתבה האמנית את שמו של חילמי שושא בצבע אדום (כצבע הדם), ומתחתיו הוסיפה את הצירוף "מגש הכסף". צירוף זה הוא שהעניק לחוברת את שמה. עורכי החוברת אף בחרו להמיר

יצוין כי דווקא המפגש עם חוברת זו הוא שעורר אותי לבדוק את תהליך ההתקבלות של השיר "מגש הכסף" על גלגוליו השונים.

⁶⁰ "בשום מקום בספר אין הדברים נאמרים במפורש, אבל ביטוייו של ישעיהו ליבוביץ' 'יודונאים' נוכח באופק הטקסטים והצילומים" – כותב פרופ' אילן גור־זאב מאוניברסיטת חיפה (ראו להלן, הערה 62).

⁶¹ הריאיון נערך ביולי 2006.

את האותיות האדומות, מעשה ידי מיכל נאמן, באותיות בצבע הכסף, ועלידי כך לחדד את הזיקה הוויזואלית שבין המסמן למסומן.

בפתח החוברת, ליד תצלום עבודתה של מיכל נאמן, מובאים דברי פרשנות של מבקרת האמנות אריאלה אזולאי, תחת הכותרת: "מה כתוב בתמונה?"

סבך אטום של רשתות. בדרך כלל רשת מאפשרת לראות דרכה. כאן, הרשת מכוסה רשת ובעוד רשת כך שהמבט נתקל באטימות, בפני שטח של ציור. צבע הכסף ששולט בציור גווע תחת החבישה האובססיבית של שכבות נייר הדבק. הוא קבור תחתן ועליו מוצמדת הכתובת "מגש הכסף", את המת אי אפשר להחיות, מגש הכסף הוא שקם לתחייה, עליו נעמד נער צעיר, חילמי שושא שמו. השם, כמו רוח רפאים, מהבהב מאחורי מגש הכסף. אז תשאל האומה: מי אתה? והנער שוקט יענה לה: אני מגש הכסף ש"עליו לך ניתנה". הכסף בא מהצבע, המגש בא מאלתרמן, והנער מתחת לרגלי הקלגס.

הן מיכל נאמן, באמצעות המילים והיצירה וויזואלית, והן אריאלה אזולאי, בטקסט הנלווה, מתכתבות עם שירו של אלתרמן, על מלוא המשמעויות והפרשנויות שנלוו לו במרוצת השנים. במקום שבו עמדו לפני הנערה והנער ניצב עתה נער אחר, חילמי שושא שמו, קורבן האינתיפאדה. "אני מגש הכסף ש'עליו לך ניתנה" – מכריז חילמי שושא בתשובה על שאלתה הנודעת של ה"אומה", תשובה שאף כוללת בתוכה ציטוט מדויק משירו של אלתרמן. ואף שהציטוט הוא חלקי בלבד (במקור נאמר: "אנחנו מגש הכסף / שעליו לך ניתנה מדינת־היהודים"), המסר המובלע כאן הוא חד־משמעי: חילמי שושא ודומיו – הם הם "מגש הכסף" שעליו תיפון בעתיד המדינה הפלשתינאית.

דומה שהעורכים, הסופרים והאמנים השותפים ליצירתה של חוברת זו הרחיקו לכת לעומת קודמיהם באופן שבו בחרו להיזכר עם שירו של אלתרמן. אלמגור ועוז מחו על חילול ערכי היסוד של החברה והמדינה; יהודה נאמן הפך את יוני הישראלי לתומך נלהב של המאבק הפלשתינאי; לוסקי ואזולאי מבקשים לשלול לחלוטין את הנרטיב הציוני, כשהם מציבים במקומו נרטיב אלטרנטיבי, פרו־פלשתינאי, וזאת באמצעות הסמלים והייצוגים שהפכו לסמלי הזהות של האתוס הציוני. בחלקי החוברת האחרים מוצגים

היהודים כקלגסים, הערבים כקורבנות, ולמאבק המזוין הקרוי "אינתיפאדה" מוענקת ההילה של מלחמת העצמאות של העם הפלשתינאי; זאת מתוך הכרה שדמם של קורבנותיה (שחילמי שושא הופך כאן לנציגם המובהק) הוא שיעניק לו את העצמאות המדינית. בזה שולל הטקסט החדש את תוקפו של הטקסט שאליו הוא מתייחס, לא כל שכן את המציאות המיוצגת בו, והוא תובע לעצמו את הזכות לשמש להם חלופה. כדברי אחד מעורכי החוברת, חיים לוסקי:

אלא שכאן לא אנחנו המנוודים, המגורשים, אותם שלקחו להם והחריבו להם והרסו להם ונידו אותם ואת משפחתם מאדמתם ומבתיהם, אלא הפלסטינים שהילד חילמי שושא הוא אחד מהם. הוא האחר המבקש עתה לייצר לעצמו את המדינה שבדרך ושאיננו יכולים להניח לו לכבוש מאתנו את הזיהוי האבוד, זה שכבר איננו בשימו ושכל זאת אנחנו מבקשים לאחוז בו בקרנותיו לעד.⁶²

ברשימת ביקורת שנכתבה בתגובה להופעתה של החוברת טוען אילן גור־זאב כי **חילמי שושא מגש הכסף** אינו ספר רגיל, זהו ספר זיכרון. גם כספר זיכרון אין הוא רגיל: הכותבים לא הכירו כלל את המת בחייו, שהרי הוא לא היה בן משפחתם, בן שבטם או גיבור תרבותם. לדבריו, הנענים באופן גלוי לרוח הטקסט הנדון, "הספר נכתב כאירוע פרטי של הכותבים אך בה בעת הוא מוקדש לזיכרון של 'האחר' הקולקטיבי, וככזה הוא חורג מהאבל הפרטי [...] והופך לעניין ציבורי, היסטורי, גם פילוסופי וגם פוליטי". גור־זאב מתייחס בדבריו גם לשימוש התכוף ב"מגש הכסף": לדבריו, חוברת זו נכתבה מתוך הכרה כי הציונות של יפי הבלורית והטוהר – אלה שהיו מזוהים עם "מגש הכסף" – עברה טרנספורמציה, היתה ל"קלגס", ובתור שכזאת היא מהווה גילום של רוע, עוול, דיכוי וכיבוש; בזה רואה גור־זאב לא רק הספד לציונות ה"יפה", אלא הכרה גם בכישלון היהדות, זו שכמהה לצדק, שלום וגאולה עולמיים. לדידו אפוא, "חילמי שושא הוא עדות להשחתת היהדות בידי הציונות. בעיני מחברי הספר חילמי שושא וחבריו הרבים הם 'מגש הכסף' של העצמאות הלאומית הפלסטינית". ואף יותר מזה: "גם אם כנגד דעתם של כותבי הספר, הופך 'מגש הכסף' למשהו שיש בו יותר מהצבעה על הדרך לעצמאות הפלסטינית,

⁶² "ספר זכרון לחילמי שושא", שם, עמ' 23 – 24.

שיש בו אפילו יותר מהארת הברבריזציה של היהדות בידי הציונות: 'מגש הכסף' מדבר בסופו של דבר על הכוח כשלעצמו ועל האלימות הטהורה".⁶³

ז

הקריאה החתרנית ב"מגש הכסף" – שבגילוייה הקיצוני ביטאה עמדה פוסט-ציונית מובהקת – מעידה, מן הסתם, על הכרסום שחל במעמדו של השיר כטקסט "קדוש" ועל התמעטות דמותו, ובמיוחד על אובדן המעמד ההגמוני שהיה שמור לו בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה. ואמנם, דבר זה ניכר גם במקומות אחרים – השיר משמש פחות ופחות כמקור הראה ליוצרים הבאים לתחזק את המיתוס הציוני, מה גם שהנוכחות שלו בזירה הציבורית נראית מצומצמת לעומת מה שהיה בעבר.⁶⁴ שינוי הטעמים גורם גם לעליית מעמדם של טקסטים אחרים, שיש בהם כדי לערער או לפגום במעמד-העל שלו זכה במרוצת השנים שירו של אלתרמן.

חרף מגמה זו של שינוי, קולו של השיר עדיין לא נדם, והוא מוסיף לשמש כמותג המזוהה עם המיתוס של תקומת המדינה, וכביטוי האולטימטיבי של עלילת-העל הציונית. במחקר שנערך על-ידי אבנר בן-עמוס ואילנה בית-אל על יום הזיכרון בבתי-הספר בישראל המבוסס על מעקב אחר שישה-עשר טקסים שנערכו בשנים 1990 – 1994 – התקבל הממצא הבא:

הטקסט היחיד שזכה למעמד מרכזי, בדומה לזה של תפילות "יזכור", הוא שירו של נתן אלתרמן "מגש הכסף". השיר נכלל בתשעה מתוך שישה עשר טקסי יום הזיכרון שנצפו, והפך להיות מזוהה עם הטקסים הללו, ועם הנראטיב הכללי העולה מתוכם, מתחילת עריכתם ועד ימינו. ההסבר לפופולריות שלו נעוץ באירוע הדרמטי שהוא מתאר, המעמת את ה"גיבורים" העיקריים של האירוע ההיסטורי, ומתמצת את העלילה: מכאן, האומה העומדת לקבל את עצמאותה, במעמד המזכיר את מעמד הר סיני, ומכאן, הקורבנות הצעירים שנלחמו ומתו למענה. האירוע המתואר בשיר

⁶³ גור-זאב, אילן, "תפילה חילונית", **הארץ: מוסף ספרים**, גיליון 265, 25.3.1998, עמ' 4. בין היתר טוען גור-זאב כי חילמי שושא מוצג לא רק כיוורשו של הצבר המיתולוגי, בהיותו "זורק האבנים האמיץ, הנלחם על עצמאות עמו מול הכובש", אלא גם כיוורשו של הילד היהודי בשואה מוקף הקלגסים, המוכר לנו מן התצלום המפורסם מימי גטו ורשה.

⁶⁴ להוציא, למשל, הלחנת השיר על-ידי נחום היימן. ראו לעיל, הערה 45.

הינו כשלעצמו אירוע טקסי, וכך כולל הטקסט גם את הסיטואציה הריטואלית הבית ספרית, שבה הוא לוקח חלק. הפרטים ההיסטוריים הופכים, במעמד שכזה, לבלתי חשובים: "והשאר יסופר בתולדות ישראל". קניית העצמאות הנכספת במחיר הקורבן הנורא מדגישה את כאב השכול, אך מציגה גם את הנחמה.⁶⁵

ממצאים שונים במעט מוצעים במחקר המשך שבוצע על-ידי עדנה לומסקי פדר, שפורסם בכתב-העת **מגמות**.⁶⁶ הנחת היסוד של המחקר היא כי "השתתפות בטקס זיכרון בבית הספר היא אחד המאפיינים של החוויה הישראלית", ואופיו וסגנונו של הטקס אכן מייצגים את מה שהיא מכנה "פוליטיקה של זהות וזיכרון". לאור הנחה זו בודקת החוקרת את השינויים במבנה, בתכנים ובפרקטיקות הסמליות שחלו בטקסים אלה מאז שנות התשעים. המחקר התבסס על שישים וחמישה תיאורים של טקסי זיכרון לחללי מערכות ישראל בין השנים 1994 – 2001. המסקנה שאליה חותר המחקר מלמדת שהשינויים שחלו בטקסים בשנים אלה מייצגים שינויים שחלו באתוס הישראלי – מהם נשקפת היחלשות של בסיס הסולידריות עם הלאום, הסגנון נעשה פחות הירואי, הפן הפרטי והשכול האישי זוכים בהם להעדפה על פני הפן הלאומי, והנטייה הכללית ל"הפרטה" של הטקס – האופיינית גם למסגרות אחרות בחברה הישראלית – ניכרת גם כאן.

בהקשר זה זוכה "מגש הכסף" לאזכור מיוחד. בתארה את מבנה הטקס, מדריגה הכותבת כי לבד מן המרכיבים הקבועים (עמידת דום בעת הצפריה, תפילת "יזכור") ישנו אותו חלק שבו ניתנות לבתי-הספר דרגות חופש בבחירת הטקסים: כאן ניכר היטב מקומם של הטקסטים שנהגים באופן מסורתי מתפוצה גבוהה במיוחד – "הנה מוטלות גופותינו" מאת חיים גורי, "מסדר הנופלים" מאת חיים חפר, ובעיקר "מגש הכסף" מאת נתן אלתרמן שהוא, לדברי הכותבת, "מהמייצגים הבולטים ביותר של שירת תש"ח..."⁶⁷ עם זאת, בהיות החלק הזה חלק אלקטיבי, ניכרים דווקא בו שינויי הטעמים שחלו במרוצת השנים. ואלה ממצאי החוקרת הנוגעים לטקסט הנדון:

⁶⁵ בן-עמוס, אבנר, בית-אל, אילנה, "טקסים, חינוך והיסטוריה: יום השואה ויום הזכרון בבתי ספר בישראל", בתוך: פלדחי, רבקה, אטקס, עמנואל (עורכים), **חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 478 – 479.

⁶⁶ **מגמות** מב (3), סיון תשס"ג, עמ' 353 – 387.

⁶⁷ שם, עמ' 363.

מהחלק המסכתי הולכים ונעלמים טקסטים קנוניים מסורתיים כמו השיר "מגש הכסף" של אלתרמן (הופיע רק ב-17% מן הטקסים) או "הנה מוטלות גופותינו" של חיים גורי (הופיע ב-5% מן הטקסים). טקסטים פואטיים אלו היו במשך שנים רבות אבני יסוד טקסיים בכינון הזיכרון ההרואי. טקסטים אחרים תופסים את הבמה כמו שירו של גלבוש "ואחי שותק", "מאת אדם באת ואל אדם תשוב" מאת יהודה עמיחי, ובולט במיוחד שירו של אברהם חלפי: "תחילה בוכים" (הופיע ברבע מבתי הספר). מבין משוררי דור תש"ח, משוררים אלו מבטאים קול אישי יותר [...] לצדם מופיעים טקסטים חדשים עוד יותר כמו: "אבא של יוחאי" מאת תרצה אתר ושירים של נתן יונתן.⁶⁸

ממצאים אלה זוכים להשלמה ולהבהרה בדברים שאמרה לומסקי-פדר בריאיון לעיתון

הארץ:

"מגש הכסף" של נתן אלתרמן, חלק בלתי נפרד מכל טקס זיכרון בעבור דור ההורים, מופיע עתה רק בה-20% מבתי הספר. את מקומו תופסים לרוב טקסטים "אותנטיים" שכותבים התלמידים או המשפחות. על אף שהאופי המסכתי של הטקסים נשמר בהקראתם של טקסטים שירים, גם אלה שינו את אופיים. את שיריהם של אלתרמן ושל חיים גורי מחליפים השירים של אברהם חלפי ושל יהודה עמיחי, שנחשבים למשוררי תש"ח האישיים יותר, ובכמה מקרים גם השיר האישי מאוד שכתב יאיר לפיד, וכלו רשימה של הדברים היומיומיים שלא יעשה כבר החייל שנפל.⁶⁹

מסתבר אפוא כי השינוי הכללי שחלק במעמדו של "מגש הכסף" מסתמן גם בתרבות הטקס הישראלית – זירה שבה זכה השיר במשך שנים רבות למעמד ייחודי וכמעט בלעדי של טקסט הגמוני וכמייצג אולטימטיבי של הסיפור הציוני. שינוי זה עולה בקנה אחד עם השינויים האידיאולוגיים והמבניים שחלו בחברה, שעיקרם היחלשות התפישה הציונית-ההגמונית והתחזקותן של המגמות הרוויזיוניסטית והפוסט-ציונית. יוקרתו של "מגש הכסף" היתה בשיאה בתקופה שבה שלטה ההסכמה הכללית ביחס לצדקת הציונות ובעת

⁶⁸ שם, עמ' 365.

⁶⁹ גלילי, לילי, "פחות אלתרמן, יותר זוהר ארגוב: טקסי יום הזיכרון עוברים בשנים האחרונות שינויים גדולים המעידים על התמורות בחברה הישראלית", הארץ 10.5.2005.

שהמיתוס של הקמת המדינה עמד במוקד החוויה הישראלית. אז נוצרה המסכת בגרסתה של רבקה שטורמן, קולה של רובינא כשהיא קוראת את "מגשה כסף" נשמע ברמה, ובמקראות ישראל הוקפד על הכללת הטקסט, שנה אחרי שנה. אולם התערערותה של ההסכמה הכללית – בעיקר מאז מלחמת יום הכיפורים – והיחלשות המרכז ההגמוני יצרו קרקע נוחה לצמיחתו של הסיפור שכנגד, ולפגיעה כוללת במעמד וביוקרה של הטקסט המקודש.

עם זאת נדרשים אנו לבחון את הדברים בפרופורציה הנכונה: "מגש הכסף" – בתוקף היותו שיר המעניק ייצוג סמלי נאצל לסיפור הציוני – אמנם איבד מיוקרתו, אך לא נעלם לחלוטין. שהרי גם ממצאיה של לומסקי-פדר מעידים כי אף לאחר חדירתם של טקסטים אחרים אל טקסי הזיכרון בבתי-הספר, עדיין כל טקס חמישי (17% מתוך 65) כולל בתוכו את השיר שחיבר אלתרמן. נעמי יואלי, במחקרה שערכה על המסכת, קובעת נחרצות כי "זהו השיר, בהא הידיעה, שכיכב במסכתות הזיכרון בימי הזיכרון לנופלים מקום המדינה ועדיין הוא מככב בהם עד היום כיצירת הזיכרון הלאומית הקאנונית ביותר".⁷⁰ לאבחנה זו ניתן להביא סמך נוסף על-ידי הממצא הבא: בדיון שהתקיים בוועדת החינוך של הכנסת ב-1 באפריל 2006 בעניין טקסי ההשבעה לטירונים, העיד סגן-אלוף שמעון דרעי, ראש ענף משטר ומשמעת במשרד הביטחון, כי "בטקס [ההשבעה] משולבים גם אלמנטים אזרחיים כמו מגש הכסף של אלתרמן והוא מוקרא בחלק גדול מהטקסטים". וכשהעיר חבר הכנסת יוסי שריד על כך שזהו "טקסט רשות ולא חובה" (בניגוד להקראת פרק מהתנ"ך או דברי הרב הצבאי), וביקש לדעת במדויק "בכמה הזדמנויות קוראים או לא קוראים את 'מגש הכסף' של אלתרמן" – אמר דרעי: "אני אומר לך שהוא מוקרא בכל הטקסים".⁷¹

כאמור לעיל, גם המקראות המאוחרות לבתי-הספר, אף שאופיין שונה מזה של הקודמות להן, לא השמיטו מבין דפיהן את "מגש הכסף", והוא אף נכלל פה ושם ברפרטואר של טקסי הזיכרון. דבר השיר נפוץ לבתי-הספר גם באמצעות האינטרנט, כשהוא משולב בכמה וכמה תוכניות שנועדו למערכת החינוך. דוגמה לכך היא אתר פעילות מקוון בנושא "מגש הכסף" המיועד לתלמידי כיתות ה'ו' של בתי-הספר היסודיים. בסיס

⁷⁰ "המסכת כתיאטרון חגיגי", שם, עמ' 383.

⁷¹ פרוטוקולים של ועדת החינוך של הכנסת/6552 – 1.4.2006, דפים 15 – 16.

האתר הוא הטקסט המלא של השיר שחיבר אלתרמן: על-ידי הקשה על מילות מפתח בשיר, המסומנות על-ידי קווים ("הארץ", "גבולות", "קו האש", "מדינת היהודים", "תולדות ישראל") מתחבר הלומד למאגרי מידע שבאמצעותם הוא אמור "להכיר את העובדות ההיסטוריות הקשורות לתנועה הציונית, את האישים שליוו את המהלכים ההיסטוריים, להבין את השפעות האירועים על העם היהודי ועל מדינת ישראל ולקשר בין התהליכים שקרו בעבר להשלכותיהם בימינו". בדרך זו מתקבל "מגש הכסף" כטקסט המאגד בתוכו את המילון הציוני, ושממנו מסתעפים אותם מושכלות ראשונים המזוהים עם הסיפור הציוני.⁷²

בצד גילויי ההישרדות של השיר, גם אם בתנאים מגבילים יחסית, הן בתרבות ההנצחה והן במערכת החינוך, מוסיפה יצירתו של אלתרמן לשמש כ"מותג" המזוהה עם הסיפור הציוני כל אימת שבאים לספר אותו מחדש. לעניין זה ניתן להביא כמה דוגמאות בולטות: "מגש הכסף" הוא שמו של סרט דוקומנטרי על תולדות הפלמ"ח, שהופק בשנת 1995 במסגרת סדרת סרטים הקרויה בשם "באהלי פלמ"ח". הסרט כולל קטעי ספרות רבים, ובכלל זה אזכור של השיר הנודע שאותו חיבר אלתרמן.⁷³ "מגש הכסף" נבחר גם כשמו של הפרק המוקדש לייסוד המדינה ולמלחמת העצמאות במסגרת סדרת הטלוויזיה "תקומה: 50 השנים הראשונות" [1998]; ואף שסדרה זו נוטה להציג את תולדות המדינה מנקודת מבט ביקורתית, נראה כי השימוש בשם הוא נטול משמעות אירונית.⁷⁴ ב-1997 בחר הכוריאוגרף הנודע יונתן כרמון – מן המובילים במעצבי המחול העממי בישראל – להציג באירוע הפתיחה של פסטיבל המחולות בכרמיאל (שהוקדש לנושא: "מאה שנות ציונות") את יצירתו "מגש הכסף" – שאת גרסתה הראשונה הפיק יחד עם להקת המחול שלו שלושים שנה קודם לכן (ב-1967). "המופע מורכב מפסיפס של תמונות מחול" – נכתב בפרוספקט שחולק בין באי ערב הפתיחה של הפסטיבל – ובהן "שיחזור נקודות חשובות בתולדות הארץ, הכוללות מאורעות היסטוריים עד ישראל לקראת שנת אלפיים".⁷⁵

⁷² אתר הפעילות בנושא "מגש הכסף" הוכן על-ידי שרה חן ממכללת אורנים, הוא נכלל באתר "חינוך עולמי – חינוך והעשרה און ליין" (2003 – 2006).

⁷³ "מגש הכסף" (הקלטת וידיאו), סדרת **באהלי פלמ"ח**, מפיקים: חיים חפר, דנה כוגן. במאי: דוד פרלוב, 1995.

⁷⁴ "מגש הכסף" (הקלטת וידיאו), סדרת "תקומה", עורך ומפיק: גדעון דרורי, במאי הפרק: תור בן מיר, הוצאת רשות השידור, 1998.

⁷⁵ ארכיון המחול, בית אריאלה. מופע הפתיחה נערך ב-7 ביולי 1997. את המוסיקה למחול "מגש הכסף" בגרסתו המאוחרת חיבר דב מיילניק.

בין כל אלה תופסת מקום בולט במיוחד התצוגה המרכזית שבמוזיאון הפלמ"ח בתל-אביב, שנפתח לראשונה למבקרים בינואר 2000. במהלך הסיור הנערך לבאי המוזיאון מוצא הצופה את עצמו כשהוא מנוכח עם "מגש הכסף" בשתי נקודות זמן: הנקודה הראשונה היא בתחילת הסיור, שבו נכנס המבקר לאולם רחב ידיים שבו חקוקים שמותיהם של 1.163, לוחמי הפלמ"ח שנפלו במערכה. הקירות צבועים בצבע שחור, כשעל אחד מהם – הנראה כאילו הוא מתרומם מעל משטח המסמל, כנראה, שדה קרב – מוקרנות באותיות ענק שתיים משורות השיר, בסידור קצת שונה:

אַנְחֵנוּ מִגֵּשׁ הַכֶּסֶף

שְׁעָלְיוֹ לְךָ נִתְּנָה

מְדִינַת־הַיְהוּדִים.

מתחת למילים מוצב הדימוי הבא: שני לוחות מתכת – האחד קמור והאחר קעור – משולבים זה בזה, שניהם משוחים בצבע כסף. לכאורה, זהו "מגש הכסף" עצמו. על אחד הלוחות חרוט סמל הפלמ"ח – שתי שיבולים וחרב – ולצדם ניצבת קערת מתכת, שבה מוצב נר תמיד, נר זיכרון.

נקודת הזמן השנייה שבה נערך המפגש עם "מגש הכסף" היא לקראת סיום, במה שנראה כשיאו של הסיור: לאחר צפייה בפרק הארוך על המלחמה, שהוא עיקרו של החיזיון האור-קולי – מוקרנת לעיני הצופה סצנה מבוימת ובה נראית קבוצת לוחמי הפלמ"ח המתכנסת בבית-הקברות בקריית ענבים שנה לאחר המלחמה, ליד קברו של אחד מחבריה. במהלכו של טקס הזיכרון שולפת אחת מחברות הקבוצה דף נייר מכיס חולצתה כדי לקרוא בפני הנאספים "קטע מתוך 'הטור השביעי'", של נתן אלתרמן. השיר הנבחר הוא, כמובן, "מגש הכסף", הנקרא על-ידיה בהתרגשות ותוך השמטות אחדות. בעת הקראת השורות הראשונות נראים הלוחמים השותפים לטקס הזיכרון, והשיר מתקבל כחלק מן הטקס; אך בהמשך נודדת המצלמה – תחילה למרחבי בית-הקברות, ואחר-כך אל מרחביה ונופיה של הארץ כפי שהיא נראית היום: בתיה המזדקרים לגובה של תל-אביב, נופים חקלאיים פתוחים, ירושלים בירת ישראל – ועוד. בתוך כך מתמזגים אל תוך המראות המוקרנים על גבי מסכי הענק שמותיהם של עשרות מלוחמי הפלמ"ח שנפלו במלחמת העצמאות, שהרי הם הם "מגש הכסף" שעליו ניתנה לך מדינת היהודים. משפט

הסיום של השיר – "והשאר יסופר בתולדות ישראל" – לא נשמע עוד בקולה של מי שקראה את השיר, אלא הוא מוקרן לרוחב המסך, כשהוא חותם, למעשה, את החיזיון כולו. בשלב זה יוצא המבקר אל אולם ההנצחה, שבו החל הסיור, כשעיניו נחשפות שוב לשמותיהם של הנפלים החקוקים באבן, כשברקע שורות השיר שחיבר אלתרמן – "אנחנו מגש הכסף/ שעליו לך ניתנה / מדינת היהודים".

מסתבר אפוא, ש"למרות כל חילופי הטעמים בשירה ושינוי הנורמות בתרבות" – כפי שהתנסח דן מירון במאמר הפרשנות שלו, ושלהם היינו עדים במהלך סקירה זו – ממשיך השיר "מגש הכסף" לתפוס מקום מרכזי בתודעה העצמית הישראלית ולשמש מרכיב חשוב בהגדרת הזהות הישראלית הקולקטיבית.⁷⁶ הנער והנערה הצועדים לאטם לעבר דמות האומה כדי להגיש לה על גופם, הוא "מגש הכסף", את "נס" המדינה, ואחרי כן נופלים למרגלותיה כשהם "עוטפי צל" – הם עדיין לבִּלְבו של המיתוס הישראלי, ושיר זה שחיבר אלתרמן בסתיו 1947, ממש על ספה של מלחמת העצמאות, הוא עדיין ניסוחו הברור – שומא גם הרלוונטי ביותר – של מיתוס זה.⁷⁷

⁷⁶ ראו לעיל, הערה 8.

⁷⁷ שם, עמ' 65. ניתן גם לומר כי המתקפות שתוארו לעיל על האתוס הציוני באמצעות "מגש הכסף", אף שהן גורמות לזילות של השיר, יש בהן כדי לאשר – באופן פרדוקסלי – את עובדת מעמדו המיוחד.